श्रीगणेशायनमः श्रीपांडुरंगमानम्यपितरौचगुरूनबुधान् श्रीश्रीधरीयटीकायाव्याख्यांकुर्वेश्रुतिसूक्तगेः १ गुणालंबेति गुणानामालंब
उआश्रयणं यस्यांसानिर्गुणमवधिः पर्यवसानंबोध्यं यत्रयथास्यात्तथायावेदकर्तृकास्तुतिः साअत्रवर्ण्यतइत्यर्थः १ २ स्वीयानांछात्राणांनिबं
धंनवशीकृतः ३ श्रीमदिति पूर्वैष्टीकाकारैः सन्निषेविनंव्याख्यानं तैरुपस्पृष्टंकिंचिद्व्याख्यानं विशेषतस्त्ववशिष्टंविस्तार्यतइत्यर्थः केषांचित्त
सारभोजिनामुच्छिष्टंपामरैः संगृह्यतइत्यर्थांतरं स्वगर्वाभावद्योतकंस्पष्टं ४ इतिश्रीधरकृतश्लोकचतुष्टयव्याख्या अथपरीक्षित्प्रश्नटी
काव्याख्या स्वतःप्रमाणभूतानां वेदानामितिसनामित्यस्यार्थः वेदानांस्वतः प्रामाण्येहेतुः अप्रामाण्यकारणरहितानामिति पौरुषवाक्येषुप्रा
माण्यकारणंभ्रमप्रमादादिपुरुषदोषाः अपौरुषेयेवेदे नदसंभवात्स्वतः प्रामाण्यंपौरुषवाक्यानां मूलप्रमाणाधीनंपरतःप्रामाण्यमितिभा

सनातनतमेनारायणनारदसंवादतः वेदैःस्तुतिर्गुणालंबानिर्गुणावधिवर्ण्यते १ वागीशायस्यवदनेलक्ष्मीर्यस्यचवक्षसि यस्या
स्तेहृदयेसंवित्तंनृसिंहमहंभजे २ संप्रदायविशुद्ध्यर्थंस्वीयनिर्बंधयंत्रितः श्रुतिस्तुतिमितव्याख्यांकरिष्यामियथामति ३ श्रीम
द्भागवतंपूर्वैःसारतःसन्निषेविनं मयातुतदुपस्पृष्टमुच्छिष्टमुपचीयते ४ पूर्वाध्यायांते एवंस्वभक्तयोराजन्भगवान्भक्तभक्ति.

परीक्षिदुवाच ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्येनिर्गुणेगुणवृत्तयः

मान्उषित्वादिश्यमन्मार्गंपुनर्द्वारवतीमगात् इत्यत्रसन्मार्गंसनातस्वतः प्रमाणभूतानामप्रामाण्यकारणरहितानां वेदानांमार्गंब्रह्म
परत्वमुपदिश्यभगवानगादित्युक्तं तत्रवेदानांब्रह्मपरत्वमघटमानंमन्वानः पृच्छतिब्रह्मन्निति तत्रतावन्मुख्यालक्षणागुणभेदेन
त्रिधाशब्दप्रवृत्तिः मुख्यापिरूढियोगभेदेनद्विधारूढिश्चस्वरूपेणजात्यागुणेनवानिर्देशार्हेवस्तुनिसंज्ञासंज्ञिसंकेतेनप्रवर्ततेयथाडित्थोगौः
यः शब्दानांकेनापिप्रकारेणब्रह्मणिप्रवृत्तिर्नसंभवतीतिवक्तुंशब्दप्रवृत्तिप्रकारान्परिगणयति तत्रतावदिति शब्दस्यप्रवृत्तिनिर्बोधनानुकू
लव्यापार संज्ञासंज्ञिनोःशब्दार्थयोः संकेत अस्माच्छब्दादयमर्थोबोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपस्तेनरूढिः प्रवर्तते गोशुक्लादिपदेईश्वरसं
केतः स्पष्टएव डित्थादिआधुनिकसंज्ञास्वपिदेवदत्तादीनांसंज्ञाकर्तॄणामिच्छायाईश्वरेच्छाधीनत्वादीश्वरेच्छारूपत्वंस्वरूपेणनिर्देशार्ह
वस्तुवाचकंरूढशब्दमुदाहरतिडित्थइति अयंसंज्ञाशब्दः कस्यचित्पिंडमात्रस्यवाचकोनतुजातिगुणविशिष्टस्य एवमेकव्यक्तिवाचकाः का
लाकाशादिशब्दा अपिस्वरूपरूढोदाहरणं व्यक्त्यैक्येन कालत्वादिजातेरभावात्कालाकाशादिपदेनगुणाभिधानासंभवाच्चजातिगुणरूढ
त्वानुपपत्तेः गौरिति जातिरूढोयं गोपदस्यगोत्वजातिविशिष्टवाचकत्वात् ६ ६ ६ ६ ६

शुक्लइति अत्रपटादिविशेष्यमध्याहार्यं तेनगुणविशिष्टद्रव्यवाचकत्वान्गुणरूढत्वं यक्तगुणेशुक्लादयःपुंसिगुणिलिंगास्तुतद्वतीत्याद्यनुसारेणपटेशुक्लोगुणइतिप्रयोगस्तत्रशुक्लपदस्यजातिरूढत्वमेव तत्रशुक्लादिपदस्यरूपत्वव्याप्यशुक्लत्वाद्यवांतरजातिविशिष्टवस्तुवाचकत्वात् योगास्यमुख्याभेदस्यलक्षणादिज्ञानसापेक्षत्वात् लक्षणागुणवृत्तीतावल्लक्षयति लक्षणाचेत्यादि तेनैवसंकेतेनसंज्ञासंज्ञिसंकेतेनस्वरूपादित्रिधानिर्देशाईवक्तविषयकेनप्रतिपादितार्थसंबंधिनिप्रवृत्तिर्लक्षणा गंगायांघोषइत्यत्रगंगापदेनगंगाविष्णुपदीजन्हुतनयेतिकोशाज्जान्हवीसंज्ञात्वात्स्वरूपरूढेनप्रतिपादितजान्हवीप्रवाहसंबंधितीरंबोध्यते नद्यांघोषोगंभीरायांघोषइत्यादौजातिगुणरूढिभ्यामभिहितार्थसंबंधितिरेलक्षणोक्ता अभिहितार्थलक्षितेति त्रिविधसंकेतेनोक्तोयःसिंहादिपशुविशेषरूपोर्थस्तत्रलक्षितायेशौर्यक्रौर्यादिगुणास्तद्युक्तेदेवदत्तादौतत्सदृशोसिंहादिसदृशेप्रवृत्तिर्गौणीत्यर्थः तद्गुणयुक्तेतत्सादृश्यानिय

(शुक्लइतिलक्षणाचतेनैवसंकेतेनाभिहितार्थसंबंधिनी यथागंगायांघोषइतिगौणीचाभिहितार्थलक्षितगुणयुक्तेतत्सदृशे यथासिंहोदेवदत्तइति यथाहुः अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणोच्यते लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टातुगौणतेति योगवृत्तिस्तुएत

कथंचरंतिश्रुतयःसाक्षात्सदसतःपरे १

त्रिविधवृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोःप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वायोगेन यथापंकजम् ७ ५ ५ ६)

मात्तुनस्तत्सदृशाइत्युक्तिः क्वचिद्वाय्वाकाशादिकारणगुणानांशब्दादीनांवायुतेजआदिकार्येषुयोगेपितत्सादृश्याप्रतीतेः सिंहोदेवदत्तइत्यत्रजातिरूढ्याभिहितार्थलक्षितगुणयोगः आकाशआत्मेत्यत्रस्वरूपरूढोक्ताकाशलक्षितसर्वगतत्वासंगत्वादिगुणयोगः पिकशब्दोमधुरः काकशब्दःकटुरित्यादौमधुरादिशब्दैर्गुणरूढैर्लक्षितप्रियत्वाप्रियत्वादिगुणयोगइत्युभयत्रगौणीत्वमूह्यं अभिधेयेति अभिधेयंगंगादिपदवाच्यंप्रवाहादितेनाविनाभूतेनित्यसंबद्धेतीरादौगंगादिपदस्यायाप्रवृत्तिः सालक्षणोच्यतेइष्टेत्यर्थः सिंहादिरूपेअभिधेयेलक्ष्यमाणायेगुणाः शौर्यादयस्तैर्योगात्संबंधात् याप्रवृत्तिस्तत्रवृत्तेगौणतातुइष्टातत्रगौणीवृत्तिरित्यर्थः मुख्यायाद्वितीयंभेदंयोगमाह योगेति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वायोगेनेतिवापदघटितःपाठः यथाचरूढिलक्षणागौणीतित्रितयान्यतमप्रवृत्तिप्रतिपादितयोःपदार्थयोर्योगेनयोगः अथवाप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेनयोगः इत्थंयोगचातुर्विध्यंतत्रपंकजमित्यत्ररूढिवृत्त्यापंकेतिजेतिपदाभ्यांप्रतिपादितयोःकर्दमजनिपदार्थयोः कर्दमोपादानकजनिकर्तृत्वरूपेणयोगात्संकजपदंतामरसेयौगिकं ७ १

एवंमहादेवइत्यत्रमहत्सद्देवपदाभ्यांरूढ्याप्रतिपादितयोर्महत्त्वदेवत्वयोः शिवेयोगान्महादेवपदंशिवेयौगिकं एवमुत्तमपुरुषराजपुरु
षादिपदेष्वूह्यं औपगवः पाचकइत्यत्रप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेनयोगः औपगवेउपगोरपत्यमित्यपत्यार्थे अण्प्रत्ययस्तद्धितः पाचके
पचधातोः कृत्प्रत्ययोण्वुल् उपगुसंबंधपत्यत्वपाककर्तृत्वरूपेण प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेनयौगिकत्वं आदिपदेनलक्षणागौणीवृ
त्तिभ्यांबोधितपदार्थयोर्योगोदाहरणद्वयंगृह्यते तत्रनीलरक्तोघटइतिलक्षणाप्रतिपादितपदार्थयोर्योगोन्यायमतेनीलादिपदानांद्र
व्येलाक्षणिकत्वात् तथाचनीलश्चासौरक्तश्चेतिविग्रहेसमासेचसतिलक्षणयानीलरक्तगुणविशिष्टद्रव्यपदार्थयोर्नीलविशिष्टाभिन्नं
रक्तविशिष्टमित्येवंकर्मधारयसमासेनयोगोक्तेर्लक्षणाबोधितपदार्थयोर्योगेनयोगइत्यस्यसंभवत्येनदुदाहरणं शुक्लनीलादिशब्दागु
णेनद्रुतिचरूढाइतिमतेतुखड्गशूलोहंतीत्युदाहरणं अत्रयष्टीःप्रवेशयेत्यादौयष्टिधरेलक्षणावत्खड्गशूलपदयोस्तद्धारकेलक्षणा
तथाचखड्गश्चासौशूलश्चेतिविग्रहेकर्मधारयेणखड्गधराभिन्नःशूलधरोहंतीत्यर्थेनलक्षणाबोधितपदार्थयोर्योगोदाहरणं सिंहाग्निर्माण
औपगवःपाचकइत्यादि तत्रतावद्ब्रह्मणिरूढिवृत्तिर्नसंभवतीत्याह साक्षात्कथंचरंतीति तत्रहेतुः अनिर्देश्य अभि
देश्यत्वेपिहेतुंवदन्गुणवृत्तिंनिराकरोति निर्गुणंगुणवृत्तयइति गुणैर्वर्तमानाअपिनिर्गुणंकथंचरंतीत्यर्थःनिर्गु
णत्वेचहेतुंवदन्लक्षणांयोगंचनिराकरोति सदसतःपरइति कार्यकारणाभ्यांपरस्मिन्नसंगेकेनचिदपिसंबं-
धाभावान्नलक्षणायोगवृत्तीसंभवतइत्यर्थः एवंपदार्थत्वायोगादपदार्थस्यनवाक्यार्थत्वायोगान्नश्रुतिगोचरत्वंब्रह्मणइत्यभिप्रायः १
वकःइतिगौणीबोधितपदार्थयोर्योगे अत्रहिसिंहश्चासावग्निश्चेतिविग्रहेकर्मधारयसमासेनसिंहवच्छौर्यादिगुणवदभिन्नोग्निवत्तेजस्वित्वा
दिगुणविशिष्टइत्यर्थाद्गौणीवृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोर्योगेनयोगइत्यस्योदाहरणमिदं क्वचित्प्रतिपादितपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेने
तिपाठोदृश्यते सोतिक्लिष्टत्वादुपेक्षितः अनिर्देश्यत्वेपिहेतुं
वदन्निति ननुनिर्गुणत्वस्यानिर्देश्यत्वेहेतुत्वमनुपपन्नं निर्गुणानामपिगुणकर्मादीनांजात्यादिनानिर्देशप्रसिद्धेरितिचेन्न निर्गुणपदस्यनि
र्धर्मकत्वार्थकत्वात् गुणोगौण उपसर्जनइत्यर्थात् धर्म्यधीनत्वेनधर्माणामुपसर्जनत्वस्यस्पष्टत्वात् ननुसदसतःपरइत्ययंनिर्गुणपदो
क्तनिर्धर्मकत्वेलक्षणायोगनिरासेचोभयत्रापिकथंहेतुरित्याशंक्याह केनचिदपिसंबंधाभावादिति सधर्मकत्वंधर्मैःसंबंधेस्यात् केनचि
दपिसंबंधाभावेकथंसधर्मकत्वं किंचसर्वेधर्माःकार्यरूपाएववेदांतसिद्धांते तार्किकमतेतुसर्वेपदार्थाःकारणरूपाएव पारिमांडल्य-
भिन्नानांकारणत्वमुदाहृतमित्यतःपारिमांडल्यमानस्याकारणरूपत्वेपिब्रह्मणोविभुत्वेननतदसंभवात् तथाचकार्यकारणभिन्नधर्माभावात्

कार्यकारणसंबंधाभावेसधर्मकत्वंनसंभवतीति किंचलक्षणायाः शक्यसंबंधविषयत्वात् योगवृत्तेरपिपदार्थयोगप्रकृतिप्रत्ययार्थयो
गविषयत्वात् योगस्यसंबंधापरपर्यायत्वान्नलक्षणायोगवृत्त्योःसंभवइतिभावः नश्रुतिगोचरत्वमिति श्रुतिगोचरत्वाभावेश्रुत्येकसमधि
गम्येब्रह्मणिमनःप्रवृत्तिरपिनस्यात्इतिब्रह्मज्ञानमित्यर्थइतिपूर्वपक्षाभिप्रायः अतएवनिर्गुणेपिमनश्चरोदत्कपसंहारेमनःप्रवृत्त्युपपा
दनंसंगच्छतइतिध्येयं १ बुद्धींद्रियेति ननुश्रुतीनांब्रह्मपरत्वे आक्षिप्तेप्रभुर्जीवानांचतुवर्गार्थंबुद्ध्यादीनसृजदितिसमाधानमयुक्तमिः
त्याशंक्यप्रभ्वादिपदैःसूचितानालक्षणैक्यनिषेधोपासनाकर्मपराणांपंचविधश्रुतीनांब्रह्मपरत्वप्रकारमाह अयमभिप्रायइति यद्यपि
मुख्यागौण्योर्वृत्त्योर्नसंभवनस्तथापिलक्षणासंभवंत् कार्यकारणात्मकजगतोब्रह्मणिसंयोगसमवायादिसंबंधाभावेपिनत्वाध्यस्तत्वेनाध्या
उत्तरमाहबुद्धींद्रियेति बुद्ध्यादीनु पाधीन्जनानामनुशायिनांजीवानांमात्रायर्थंप्रभुरीश्वरःसृजत् मीयंतइतिमात्राविषयाः न
दर्थं भवार्थम् भवोजन्मलक्षणंकर्मतत्प्रभृतिकर्मकरणार्थमित्यर्थः आत्मनेलोकांतरगामिने आत्मनस्तत्तल्लोकभोगायेत्यर्थः अ
कल्पनायकल्पनानिवृत्तयेमुक्तयइत्यर्थः अर्थधर्मकाममोक्षार्थमितिक्रमेणपदचतुष्टयस्यार्थःजनानामितिपदंजीवार्थमीश्व

श्रीशुकउवाच बुद्धींद्रियमनःप्राणान्जनानामसृजत्प्रभुः

रस्यसृष्ट्यादिषुप्रवृत्तिरितिदर्शयति प्रभुरितिईश्वरस्योपाधिवश्यताभावेननित्यमुक्ततांदर्शयति अयमभिप्रायः सगुणमेव
गुणैरनभिभूतंसर्वज्ञंसर्वशक्तिंसर्वेश्वरंसर्वनियंतारंसर्वोपास्यंसर्वकर्मफलप्रदातारंसमस्तकल्याणगुणनिलयंसच्चिदानंदंभगवं
तंश्रुतयःप्रतिपादयंतियःसर्वज्ञःसर्ववित् यस्यज्ञानमयंतपःसर्वस्यवशीसर्वस्येशानःयःपृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याआंतरःसोकामयतबहुस्याम्
सिकसंबंधसंभवात् अध्यस्तत्वाध्यासिकसंबंधाद्यनंगीकारेबुद्ध्यादिजगत्स्रष्टृत्वादिकमेवनसंभवेदित्ययमुत्तराभिप्रायइत्यर्थः नचादौलक्षणा
श्रुतीनांतात्पर्यमाह सगुणमेवेति सर्वज्ञत्वादिधर्मविशिष्टमेवभगवंतंमुख्ययावृत्त्यागौण्यावाप्रतिपादयंत्योलक्षणयातमेवसच्चिदानंदरूपंनि
र्धर्मकंतत्पदलक्ष्यंप्रतिपादयंतीत्यर्थः सगुणस्यैवनिर्गुणत्वेनप्रतिपादनेहेतुः गुणैरनभिभूतइति बिंबभूतेश्वरस्यनिरुपाधिकत्वात् मा
योपाधिकत्वपक्षेपिमायायाःस्वरूपानावरकत्वादितिभावः गुणानेवाह सर्वज्ञमित्यादिना समस्तेति उक्तेभ्योन्येयेसमस्ताःकल्याणगुणाः
सर्जनादिसंकल्पनजगत्स्रष्टृत्वदयालुत्वादयस्तन्निलयं उक्तसर्वज्ञत्वादिगुणप्रतिपादिकाःश्रुतीःक्रमेणोदाहरति यःसर्वज्ञइत्यादिना सा
मान्यतःसर्वंजानातीति सर्वज्ञः तत्तद्विशेषधर्मपुरस्कारेणसर्ववेत्तीतिसर्ववित् यस्यज्ञानमयंसर्वज्ञत्वादिलक्षणंतपइतिसर्वज्ञतोदाहर

णं सर्वस्य वशी सर्वोऽपि ब्रह्मादिरस्य वशे वर्त्तत इत्यर्थः अनेन सर्वशक्तित्वं सर्वस्येशान ईशितेति सर्वेश्वरत्वं यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरो यम
यति न तु सूत्रादिवद्बहिः स्थित इत्यर्थः पृथिव्यादेरंतरो यामयतीति अंतःस्थित्वा यामयतीति संगो निवार्यते अनेन सर्वनियंतृत्वं अनेनैव सर्वोपास्य
त्वं सर्वफलदातृत्वं च यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधन
मीहते लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितानित्यादिषु अंतर्यामिण एव तत्तद्देवतारूपेणोपास्यत्व सर्वफलदातृत्वयोरवगतेः स परमात्मा
अकामयत कामितवान् कथं बहु स्यां बहु भवेयं अहमेकं जगद्रूपेण प्रजायेय उत्पन्नो भवेयं स ईक्षतेति ऐतरेयश्रुतिः ऐक्षतेति छां
दोग्ये पाठः तत्सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म तेजोऽसृजत सत्यं च इदं सकलकल्याणगुणनिलयं इत्यस्योदाहरणं सर्जनसंकल्पस्रष्टृत्वादीनां लोको
पकारार्थत्वेन तादृशानां दयालुत्वादिगुणानां प्रतीतेः सत्यत्वसुखत्वे सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादयः अनेन सगुणमेवेत्यार

सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरः सोऽकामयत बहु स्याम् स ऐक्षत तत्तेजोऽसृजत सत्यं ज्ञान
मनंतं ब्रह्मेत्याद्याः तथाभूतेश्वरतां नावत्संसारिणो जीवस्य तन्निवृत्तये तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानि बोधयंति तत्र च तत्त्वं पदयोः

मात्रार्थे च भवार्थे च आत्मनेकल्पनाय च २ .

सामानाधिकरण्यं प्रतीयते तेन च प्रकारांतरेणाघटमानं ब्रह्मणि पर्यवसानं गमयति ७ ५ ७
च्योक्तेन ग्रंथेन जनानां मस्तजत्वप्रभुरित्यंतस्य पूर्वार्धस्याभिप्राय उक्तः ननूक्तश्रुतीनां मुख्यवृत्त्या सगुणपरत्वमेवास्तु मास्तु लक्षणया नि
र्गुणपरत्वं लक्षणाबीजस्य तात्पर्यानुपपत्तेरभावादित्याशंक्यावांतरवाक्यरूपाणामेषां तटस्थलक्षणस्वरूपलक्षणवाक्यानामैक्यपर
महावाक्यैकवाक्यत्वात् लक्षणया निर्धर्मकपरत्वाभावे सर्वज्ञत्वादिधर्मविशिष्टेन ब्रह्मणा संसारिजीवैक्यासंभवेन महावाक्यैकवा-
क्यत्वासंभवरूपं जीवब्रह्मैक्यासंभवरूपं च महावाक्यैकवाक्यतान्वयानुपपत्त्याख्यं तात्पर्यानुपपत्त्याख्यं च लक्षणाबीजं ध्वनयन् ऐक्य
परश्रुतीनां लक्षणया निर्गुणपर्यवसानमाह तथाभूतेश्वरतामित्यादिना तत्त्वमसीत्यादीत्यादिपदेन प्रज्ञानं ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मीत्या
दिसंग्रहः ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यानि नैक्यबोधकानि उपदेशरूपाणां तेषां यज्ञकर्तृत्वजीवस्तुत्यर्थकत्वात् अहं ब्रह्मास्मीत्यादिपर्या
लोचनादिरूपाणां कर्तृसंस्कारार्थकत्वात् यथा यज्ञे पत्नीकर्तृकमाज्यावेक्षणमाज्यसंस्कारार्थं विधीयते न तद्वदहं ब्रह्मास्मीतीक्षणस्य
यज्ञकर्तृसंस्कारार्थविधानसंभवादित्याशंक्य नवकत्व उपदेशानां उपक्रमोपसंहारादिलिंगैर्यज्ञप्रकरणभेदादिभिश्च तदसंभवमभि

प्रत्यैक्यविधायकत्वमुपपादयति नन्वित्यादिना अपर्यायपदानामेकविभक्त्यन्तत्वे सत्येकार्थनिष्ठत्वं सामानाधिकरण्यं प्रकारान्तरेण भागत्यागलक्षणेनर प्रकारेण प्रकारान्तरेणा घटमानत्वं दर्शयति तथाहीत्यादिना एकार्थत्वस्यविवक्षितत्वादित्यन्तेन नतावदिति विश्वेदेवा देवतायस्याः सा वैश्वदेवीति वैश्वदेवीपदमामिक्षावाचकमामिक्षापदमपितद्वाचकमितितन्मेपयसिदध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रुतिस्थवैश्वदेवीपदामिक्षापदयोरेकार्थकत्वेन सामानाधिकरण्यं न इतत् नतत्त्वंपदयोर्नैत्यर्थः तप्तेदुग्धे दधिमिश्रणोक्ते यत्कठिनद्रव्यं संपद्यते तदामिक्षापदवाच्यं तेनविश्वेदेवदेवताकोयागो विधेयः यत्तद्रवद्रव्यं तद्वाजिनं तेन वाजिदेवताको याग इतिचातुर्मास्यान्तर्गतवैश्वदेवपर्वप्रकरणस्थायाः श्रुतेर्विधित्सितोर्थः ननुवैश्वदेव्यामिक्षापदयोर्नैकार्थाभिधायकत्वं वैश्वदेवीपदेनामिक्षाभिधाने आमिक्षापदप्रयोगो नस्यात् उक्तार्थानामप्रयोगइतिन्यायात् किंचविश्वेदेवस्कतिपराद्यात्करणादेरपिवैश्वदेवीपदार्थत्वसंभवात्कथमामिक्षामात्रार्थकत्वमित्याशंकायामाह यथोक्तमित्यादि एषदेवतार्थस्तद्धितः अण्प्रत्ययः विश्वदेवदेवतायुक्तामामिक्षांवदत्येव

तथाहि नतावद्वैश्वदेव्यामिक्षेतिवदुभयोरेकार्थाभिधानेनसामानाधिकरण्यम् यथोक्तम् आमिक्षांदेवतायुक्तांवदत्येवैषतद्धितः

आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैवविषयार्पणमितिकुतः भिन्नार्थत्वात् नचातहत्स्वार्थयानिरूढलक्षणयाविशेषणविशेष्यभावेन

नीलमुत्पलमितिवत् यथोक्तम् स्वबुध्यारज्यतेयेनविशेष्यंतद्विशेषणमित्यादिकृतः विरुद्धार्थत्वेनतद्योगात् ६ ६

नतूक्तदूषणभियानवदतीतिशंकनीयमितिभावः तर्ह्यामिक्षापदसान्निध्यवैयर्थ्यंतत्राह आमिक्षापदसान्निध्यादिति वैश्वदेवीपदेनविश्वेदेवदेवताकःकश्चनद्रव्यविशेषइतिसामान्येनाभिहितोक्तावपिकोसौद्रव्यविशेषइत्यपेक्षायामामिक्षापदसान्निध्यादामिक्षारूपइत्यवगम्यतं वृक्षमाम्रंपश्येत्यादौ सामान्यविशेषशब्देषुतथादर्शनात् तथाचामिक्षापदसान्निध्येनतस्यैवतद्धितस्यैवसामान्यतोद्रव्यवाचकस्यविशेषताविषयार्पणंभवतीत्युत्तरार्धार्थः किंचएषतद्धितएववदतिअन्नादिवाचकत्वसंभवेपि आमिक्षापदसान्निध्यादामिक्षामेववदति अतस्तस्यैवतद्धितकर्तृकमेवविषयार्पणमामिक्षारूपविषयबोधनमित्यादिकमप्यर्थान्तरमूह्यं तत्त्वंपदयोर्वैश्वदेव्यामिक्षेतिवत्सामानाधिकरण्याभावेहेतुः भिन्नार्थत्वादिति परोक्षापरोक्षादिरूपार्थभेदादित्यर्थः नचाजहदितितस्वार्थंजहीतस्ते अजहत्स्वार्थेनादृशयोःपदयोर्निरूढलक्षणयानितरांरूढाचासौलक्षणाचतया अनादिपरंपरागतयानसांप्रतंरचितयातयायथाविशेषणविशेष्यभावेनसामानाधिकरण्यंनीलमुत्पलमित्यादौतथानत्त्वंपदयोरित्यर्थः विशेषणविशेष्यभावंलक्षयति स्वबुध्येति स्वरूपसत्त्वमात्रेणनहिकिंचिद्विशेषणमितिपूर्वार्धं अयमर्थः स्वाकारज्ञानेनविशेष्यमनवभास्यकिंचिदपिवस्तु स्वरूपसत्त्वमात्रेणास्वस्थितिमात्रेणाविशेषणंनहिभवतीतिकिं

नुद्येननीलादिनाम्नसुध्यास्याकारज्ञानेनविशेष्यमुत्पलादिरञ्ज्यतेभास्यतेइतरस्माद्व्यावर्त्यतेनेतद्विशेषणमिति   विरुद्धार्थत्वेनेति तत्त्वंपदयोर्विशे
षः नीलगुणोत्पलद्रव्ययोराश्रयाश्रयित्वेनाविरुद्धस्य भावयोः स्वार्थत्यागंविनालक्षणयाविशेषणविशेष्यभावेविरोधाभावात् तत्राजहत्स्वा
र्थानिरूढलक्षणा तत्त्वंपदयोस्तुपरोक्षापरोक्षत्वादिविरुद्धार्थत्वेनस्वार्थत्यागंविना विशेषण विशेष्यभावानुपपत्तेस्तद्योगात् अजहत्-
स्वार्थलक्षणयासामानाधिकरण्यासंभवादित्यर्थः शुक्लादिपदानांगुणिनिरूढत्वमनेदंडाभिक्षुर्भिक्षतेइत्यजहत्स्वार्थलक्षणया-
सामानाधिकरण्योदाहरणंबोध्यं दंडधरोभिक्षुरित्याद्यर्थविवक्षणात् एतेनप्रथमश्लोके शुक्लइतिगुणरूढिरुदाहृता
अत्रपद्येतुनीलमुत्पलमित्यत्रलक्षणोच्यतेइतिपूर्वापरविरोधोनिरस्तः मतभेदेनाविरोधात् नचप्रथमपद्येशुक्लइतिगुणप
रमेवनद्रव्यविशेषणमितिभ्रमितव्यं जातिरूढत्वापत्त्यागुणेननिर्देशाहेइत्येतदुदाहरणत्वासंगतेः जहल्लक्षणयासमानाधिकरणंशंक
ते नचेति एकार्थत्वस्येति तत्त्वंपदार्थयोर्जीवेश्वरयोरैक्यस्यविवक्षितत्वेनसकलस्वार्थत्यागेनपदार्थान्तरलक्षणेपदार्थान्तरेणैवैक्यस्या
न्वेश्वरादिनेतिभावः एवंप्रकारान्तराणिदूषयित्वासिद्धांतमाह अतइतिवाच्यस्यैकभागत्यागभागान्तरग्रहणेजहदजहत्स्वार्थलक्षणा

नचजहत्स्वार्थत्वेनसंबंधिलक्षणयाकुत्रापितदुमागंगेतिवत्कुतःएकार्थत्वस्यविवक्षितत्वात् अतोजहदजहत्स्वार्थलक्ष
णयासोयंदेवदत्तइतिवद्विरुद्धांशत्यागेनानुगतचिदंशेनैकार्थेनसामानाधिकरण्येननिर्गुणेपर्यवसानम् अस्थूलादिवाक्या

सोयंदेवदत्तइत्यत्रहितद्देशतत्कालविशिष्टदेवदत्तदेहवाचकस्तच्छब्दः एतद्देशकालविशिष्टवाचकोयंशब्दः वाच्यभागयोर्देशकालादिविशेषणयो
र्विरोधेनैक्यायोगात् विरुद्धतत्कालेतत्कालादिविशेषणभागत्यागेनाविरुद्धविशेष्यस्वरूपमात्रग्रहणेनैक्यबोधनात्सामानाधिकरण्यंतद्वत्
त्वंपदयोः सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वपरोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टेश्वरजीवचैतन्यवाचकयोः परोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशेषणभागविरोधा
द्विरुद्धौविशेषणभागौत्यक्त्वानुगतमविरुद्धंचैतन्यमात्रंपदद्वयेनगृहीत्वाअखंडैकत्वबोधनात्सामानाधिकरण्यंतेनचलक्षणयानिर्गु
णेपर्यवसानंसिद्धं निषेधपरश्रुतीनांब्रह्मपरत्वमाह अस्थूलेति अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घं अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं अथात-
आदेशोनेतिनेतीत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मभिन्नसर्वोपाधिनिरसनेननिषेधावधिभूतंसर्वाधिष्ठानंब्रह्मलक्षणयाबोध्यतइतितेषांसाक्षान्मुख्यत
उपाधिनिषेधकत्वमर्थात्तुलक्षणयानिर्गुणेपर्यवसानं एतेनपदार्थस्यैववाक्यार्थत्वमितिपूर्वपक्षाभिमतोनियमःप्रत्युक्तः अस्मिन्नु
ज्योतिर्मण्डलेकश्चंद्रइतिप्रश्नेनिषेधरूपेषुनतारारूपोनोष्णकरइतिप्रतिवचनवाक्येषुहिनकस्यापिपदस्यार्थश्चन्द्रस्तथापिवाक्यैरेभिर्बोध्य
तेइतिस्पष्टं तथाविषंभुंक्ष्वेतिशत्रुगृहेभोजननिषेधतात्पर्यकेवाक्येविषपदस्यवाभुंक्ष्वपदस्यवानभोजननिवृत्तिरर्थस्तथापि-

वाक्येनलक्षणयाबोध्यते एवंसत्यज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादिवाक्यैरुपक्रमाद्यवधृतारवंडतात्पर्यकैर्मुख्यवृत्त्याविशिष्टवाचकैः समुदायलक्षणया-
निर्धर्मकमखंडंब्रह्मबोध्यते वाक्येलक्षणायामीमांसकैःस्वीकारात् वाच्यार्थानांब्रह्मण्यध्यस्तत्वेनाध्यासिकसंबंधस्याप्युक्तत्वाच्चेत्यादितः मद्यद्गत
शयः तथाभूतेश्वरतामित्यादिनासाक्षादुपाधिनिषेधेनेत्यंतेनाकल्पनायेतिपदव्यंग्यार्थप्रतिपादनं ननुमुख्यवृत्त्याश्रुतीनांविशिष्टमवा
लंबनमिति मध्वादिपदव्यंग्यार्थोवर्णितस्तत्रकिंतात्पर्यग्राहकमित्याशंकायामाह तथाचेतिनतत्राहिपद्येशयानंसहशक्तिभिरित्य
नेनश्रियापुष्ट्यागिरांकांत्याकीर्त्यातुष्ट्येलयोर्जया विद्ययाविद्ययाशक्त्यामायया भिर्निषेवितमित्याद्युक्तैश्वर्यवैशिष्ट्यालंबनत्वंस्पष्ट
मेवोच्यतइत्यर्थः अकल्पनायेत्यनेनस्थूलादिकल्पनानिषेधरूपेणातन्निरसनमुखेननिषेधश्रुतीनांब्रह्मणिपर्यवसानंव्यज्यतइत्यत्रतात्प
र्यग्राहकमाह अंतेचेत्यादिनाउपसंहरिष्यतीत्यंतेन मात्रार्थचेत्यादित्रयाभिप्रायमाह उपासनादीति आदिपदेनकर्मकांडोक्ता
ग्निहोत्रादिवाक्यानि अयंभावः उपासनाकांडकर्मकांडोक्ततत्तदनुष्ठानैर्हिधर्मार्थकामेतित्रिवर्गप्राप्तिः धर्मादेरपिपरमंफलंमोक्ष

नंतुसाक्षादुपाधिनिषेधेनतत्पदार्थशोधनउपयोगान्निर्गुणएवपर्यवसानम् तथात्वा-
त्रैवोपक्रमेत्वसृष्टमिदमापीयेत्यादिनाविशिष्टमालंबनंवक्ष्यति अंतेचश्रुतयस्त्वयिहिफलं
त्यतन्निरसनेनभवन्निधनाइत्युपसंहरिष्यतिउपासनादिवाक्यानांतत्त्वार्थप्रवृत्तसृष्ट्याद्यवलं
बनेनज्ञानसाधनविधानेनतत्परत्वमित्येषादिक् २ ५ ५

एवधर्मस्यत्वापवर्ग्यस्यनार्थोर्थायोपकल्पते नार्थस्यधर्मैकांतस्यकामोलाभायहिस्मृतः कामस्यनेंद्रियप्रीतिर्लाभोजीवेतयावता जी
वस्यतत्वजिज्ञासानार्थोयश्चेहकर्मभिरितिप्रथमस्कंधोक्तेः मोक्षश्चब्रह्मज्ञानादितउपासनाकर्मकांडयोरपिपरमतात्पर्यंब्रह्मण्येवत
थाचाक्रियार्थप्रवृत्ताश्चसृष्ट्यादयश्चतेषामवलंबनेनेतिहृद्गर्भतत्पुरुषाश्रयेणेत्यपदयोजनार्थःदहरवैश्वानराद्युपासनावाक्यानित्रिवर्गफलोद्दे
श्यकयज्ञादिक्रियार्थप्रवृत्तान्पुरुषान् अवलंब्यनिर्धर्मकब्रह्मणउपास्यत्वसिध्यर्थंसृष्टिस्थितिलयनियमनादीन्सोपाधिनावलंब्यतत्तदुपा
सनाविधानद्वाराज्ञानसाधनत्वंचित्तैकाग्र्यमेवविदधति निवृत्तात् ज्ञानसिद्धान्नियोज्यान्प्रतिउपासनाविधेरप्यप्रवृत्तेः क्रियार्थप्रवृत्तानाल
बेत्युक्तं नचसृष्ट्याद्यनालंबनेब्रह्मणः सधर्मकत्वसिद्धिर्नापितांविनोपासनासिध्यतीतिसृष्ट्याद्यालंबनेनेत्युक्तं आदिपदोक्ता ४
ग्निहोत्रादिवाक्यानिचैहिकफलककृष्यादिक्रियार्थप्रवृत्ताववलंब्यरोचनार्थंनसृष्ट्यादीत्यादिपदोक्तस्वर्गादिफलान्यवलंब्यज्ञानसाधनंचित्तशु

त्यिविविदिषादिकमेवतात्पर्यतोविदधाति तमेतमात्मानंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेत्यादिश्रुतेः सर्वापेक्षा
चयज्ञादिश्रुतेरश्ववदितिपारमर्षसूत्रात् कर्ममोक्षायकर्माणिविधत्तेह्यगदंययेत्याद्येकादशाद्युक्तेश्च अन्यार्थश्चेत्तेतिपाठेप्ययमेवार्थःएवं
सर्वस्यापिवेदस्यब्रह्मपरत्वंसिद्धं ननुलक्षणादिप्रकारः स्पष्टटीकायांनोक्तउपासनादि---- कांडस्येत्थंपर्यवसानवर्णनेबीजंवनोक्तमित्याशं
कायामाह एषादिगिति दिगर्थस्तूपपादितएवेतिसंक्षेपः २ वैतंडिकेति स्वपक्षस्थापनहीनावितंडातत्प्रधानायेतर्कास्तदाग्रहराहित्येन २ -
गाथासंवादशब्दयोर्नियतलिंगयोः सामानाधिकरण्यं नारदस्यचश्रोतुर्नारायणस्यप्रवक्तुः संवादरूपांगाथां अतएवप्रवक्तृत्वेननारायणो- ----
उक्तत्वानादिशिष्टपरंपरागतत्वान्नसंदेहोयुक्तइत्याह सैषेति सैषायथोक्तालंबनाब्राह्मीब्रह्मपराश्रद्धयाआदरेणवैतंडिकतर्कानभिनि
वेशेनयःश्रवणादिनाधारयेत्सअकिंचनः निरस्तदेहाद्युपाधिःसन्परंपदंप्राप्नुयादिति ३ एतदेवसर्वश्रुत्यर्थनिरूपणेनप्रपंचयितुमि

सैषाह्युपनिषद्ब्राह्मीपूर्वेषांपूर्वजैर्धृता श्रद्धयाधारयेद्यस्तांक्षेमंगच्छेदकिंचनः ३ अत्रतेवर्णयिष्यामिगाथांनाराय
णान्विताम् नारदस्यचसंवादमृषेर्नारायणस्यच ४ एकदानारदोलोकान्पर्यटन्भगवत्प्रियः सनातनमृषि
द्रष्टुंययौनारायणाश्रमम् ५ योवैभारतवर्षेस्मिन्क्षेमायस्वस्तयेनृणाम् धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थि-
तस्तपः ६ तत्रोपविष्टमृषिभिःकलापग्रामवासिभिः परीतंप्रणतोपृच्छदिदमेवकुरूद्वह ७ तस्मैह्यवोच-
द्भगवानृषीणांशृण्वतामिदम् योब्रह्मवादःपूर्वेषांजनलोकनिवासिनाम् ८ श्रीभगवानुवाच स्वायंभुव
ब्रह्मसत्रंजनलोकेभवत्पुरा तत्रस्थानांमानसानांमुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ९ छ छ छ

तिहासमवतारयति अत्रेति नारायणान्वितांनारायणः प्रवक्तृत्वेनान्वितोयस्यांतांगाथामितिहासंच ४ ५ ६ ७ ८ ब्रह्मसत्रमिति य
थायजमानाएवसमानाऋत्विगादिरूपायत्रकर्मकुर्वंतितत्कर्मसत्रंप्रसिद्धम् तथायत्रसमानाएववक्तृश्रोतृभावेनब्रह्ममीमांसंतेतत्ब्र
ह्मसत्रम् ९

१न्वितोयस्यांतथाविधामित्यर्थः प्रष्टृत्वेननारदान्वितापिगाथातथापीहप्रष्टुरज्ञत्वाद्वक्तुःश्रैष्ठ्यंतत्तुवक्ष्यमाणब्रह्मसत्रइवश्रोतृप्रवक्त्रोःसा
म्यमितिज्ञापनायनारायणान्वितामित्युक्तं परेतु नारायणेब्रह्मणिसमन्वितामित्याहुः ४ ५ ६ ७ ८ ९

१०-११ प्रलयसमयइति हिरण्यगर्भमुक्तिनिमित्तेमहाप्रलयेदैनंदिनप्रलयेचेत्यर्थः निद्राणमिवेति जगत्कार्यंप्रति अकृतावधानंसंतंप्रबोधयामासुः वि-
श्वसृष्ट्य विधानाशादिकार्येअवधानंकारयांचक्रुः सर्वज्ञोपिनाद्दशबोधनस्य स्वाधिकारप्राप्तत्वेनावश्यंकर्तव्यत्वात् १२ नत्वप्रबोधनं ब्रह्मा
दिगुरूणामपिना सांसहजबद्धास्येनैवोनिदर्शातेनव्यंजयतियथेति १३ जयजयेति अजामविद्यामितिनजायतइत्यजा आनादिसिद्धेत्य
अहोनर्हिमयाकथंतत्त्वज्ञानमित्यतआह श्वेतद्वीपमिति तदीश्वरंतत्रस्थंमामेवानिरुद्धमूर्तिम् १० ननुसर्वज्ञास्तेकस्तत्रव
काप्रष्टावानत्राह तुल्यश्रुतेति श्रुतादिभिरविशेषाः अरिमित्रोदासीनहीनत्वेननिरूपमकरुणाः अतः सर्वेप्रवचनयोग्याअ
पिकौतुकेनैकंवक्तारंकृत्वा ऽन्येपप्रच्छुरित्यर्थः ११ स्वसृष्टमिति स्वयंनिर्मितमिदंविश्वंप्रलयसमयेआपीयसंहृत्यशयानं
योगेननिद्राणमिववर्तमानम् तदंतेप्रलयांतेतल्लिंगैस्तत्प्रतिपादकैर्वाक्यैः परमीश्वरं सृष्टिसमयेप्रथमनिश्वासभूताःश्रु
तयः प्रबोधयामासुः १२ सुश्लोकैः शोभनाः श्लोकाः कीर्तयोयेषुतैः पराक्रमैः १३ जयजयेतिभोअजितजयजयउत्कर्ष.

श्वेतद्वीपंगतवतित्वयिद्रष्टुंतदीश्वरम् ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः श्रुतयोयत्रशेरते तत्रहायमभूत्प्रश्नस्त्वंमां
यमनुपृच्छसि १० तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः अपिचक्रुःप्रवचनमेकंशुश्रूषवोऽपरे ११
सनंदनउवाच स्वसृष्टमिदमापीयशयानंसहशक्तिभिः तदंतेबोधयांचक्रुस्तल्लिंगैःश्रुतयःपरम् १२ य
थाशयानंसम्राजंवंदिनस्तत्पराक्रमैः प्रत्यूषेभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयंत्यनुजीविनः १३ श्रुतयऊचुः जय
जयजह्यजामजितदोषगृभीतगुणांत्वमसियदात्मनासमवरुद्धसमस्तभगः

माविष्कुरु आदरेवीप्साकेन व्यापारेण अगजगदोकसां अगानिस्थावराणिजगंतिजंगमानिओकांसिशरीराणियेषांजीवानां
तेषामजामविद्यांजहिनाशयकीमितिगुणवतीहंतव्येत्यत आह दोषगृभीतगुणाम् दोषायानंदाद्यावरणायगृहीतागुणायथानाम्
र्थः जीवईशोविशुद्धाचित्तथाजीवेशयोर्भिदा अविद्यातच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयइत्युक्तेः अनादिभावरूपत्वेनात्मवत् नाशयितुमशक्ये
तिभावः ईदृश्या अपिनाशयोग्यताव्यंजनायाविद्यामितिव्याख्यानं नविद्यतइत्यविद्येति अत्यंतत्वेनपरमार्थतः कालत्रयेप्यविद्यमान
त्वादधिष्ठानस्वरूपप्रकाशेननाशयोग्यांतांजहीतिभावः गुणवतीति जगच्चित्रदर्शनचातुर्यादिगुणशालिनीत्यर्थः ५

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

निगमोवेदइति अनुचरेदितिपदसंबंधेनार्थपूर्तिः एवंनिगमोनुचरेदितिपदद्वयमात्रार्थउक्तः क्वचिदजयेत्यादिसर्वार्थयोजनायाह न
न्वित्यादि यतोवेत्यारभ्यप्रपद्यइत्यंताश्रुतिरजयाचरनइत्यस्योदाहरणं यआत्मनीत्यादिरखिलशक्त्यवबोधकेत्यस्यसत्यंज्ञानमित्या
दिरात्मनाचरनइत्यस्य अथश्रुत्यर्थः यतोवाइमानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतितद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मे
ति यतोयस्मान्निमित्तोपादानोभयरूपाद्धेप्रसिद्धानिइमानिभूतानिब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानिजायंते जातानिसंतियेनजीवंतिस्थितिंलभंते
लद्ब्रह्मेर्भच्छंदसीतिभकारः इयंस्वैरिणीवपरप्रतारणायगुणान्गृह्णाति अतोहंतन्मेति तर्हिमय्यपिदोषमावहेदितिममापितत्रकाश
क्तिःस्यादतआह त्वमिति यद्यस्मात्त्वमात्मनःस्वरूपेणैवसमवरुद्धसमस्तभगःसंप्राप्तसमस्तैश्वर्योसिवशीकृतमायत्वादितिभावः
स्वयमेवतेज्ञानवैराग्यादिनाकिंतरन्त्वित्यतआह अखिलशक्त्यवबोधकेति तेषांत्वमेवांतर्यामीसर्वशक्त्युद्बोधकः अतोनतेज्ञाना
दौस्वतंत्राइतिभावः अहमकुंठज्ञानैश्वर्यादिगुणोजीवानांकर्मज्ञानादिशक्त्यवबोधनेनाविद्याहंतेत्यत्रकिंप्रमाणमितिचेत् अह-
मेवप्रमाणमित्याह निगमःवेदःनतुएवंभूतेमयिकथंश्रुतीनांप्रवृत्तिरतआह क्वचिदितिकदाचित्सृष्ट्यादिसमयेअजयामाययात्वरतः

अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधकतेक्वचिदजयात्मनाच्चचरतोऽनुचरेन्निगमः १४

क्रीडतः नित्यंचात्मभगतयासत्यज्ञानानंतानंदैकरसेनात्मनाचचरतो वर्तमानस्यनिगमोनुचरेत् प्रतिपादयेत् कर्मणिषष्ठ्यौ यतोवा
इमानिभूतानिजायंते योब्रह्माणंविदधातिपूर्वं योवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै तंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्ये यआत्म
नितिष्ठन् सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मयःसर्वज्ञःसर्वविदित्यादिनिगमकदंबस्त्वामेवंभूतंप्रतिपादयतीत्यर्थः १४ जयजयाजितजह्यगजं
गमावृतिमजामुपनीतमृषागुणाम् नहिभवंतमृतेप्रभवंत्यमीनिगमगीतगुणार्णवतातव १
नाशंगच्छंतिसंतियत् अभिसंविशंतियस्मिंस्त्वादात्म्यंप्राप्नुवंतितद्ब्रह्मेतिविजिज्ञासस्वविचारयेति योब्रह्माणमिति यःपरमेश्वरःपूर्वंसृष्ट्या
दौब्रह्माणंहिरण्यगर्भंविदधातिसृजति तस्मैहिरण्यगर्भायवेदान्प्रहिणोतिददाति तंदेवंद्योतमानंज्ञानरूपंआत्मबुद्धिंस्वविषयबुद्धिं
प्रकाशयतिददातियद्वाआत्माकारबुद्धौप्रकाशतेतंमुमुक्षुरहंशरणंगच्छामीति यआत्मनितिष्ठन् आत्मानंजीवंनियमयतिसोंऽ
तर्यामीसर्वस्येशःअंतर्यामिब्राह्मणतात्पर्यं सत्यंकालत्रयाबाध्यंज्ञानस्वरूपंत्रिविधपरिच्छेदशून्यंब्रह्मयोवेदसोश्नुतेसर्वान्कामान्स
हेति १ १४

इंद्रोयातइति यातापणइत्यस्मात्क्तप्रत्ययेषष्ठी तथाचयातोजंगमस्यअवसितस्यस्थावरस्येंद्रोराजाईश्वरइति अग्निर्मूर्द्धादिवःककुत्पतिःपृथिव्याअयं अयमग्निर्दिवोमूर्धासूर्यरूपेणद्युलोकस्यमूर्द्धाभवति ककुत्श्रेष्ठःपृथिव्याःपतिःजाठरादिरूपेणभूलोकस्यपालकइत्यर्थः वाचारंभणमिति वाचारभ्यमाणंउच्चार्यमाणंनामधेयंनामैवविकारोनतुघटशरावादिनामातिरिक्तोमृदिविकारोवस्तुनोस्ति परमार्थतोमृत्तिकेत्येवमृत्ति

ननुकथंमामेवंप्रतिपादयंति यतइंद्रोयातोऽवसितस्यराजेत्यादिभिः इंद्रःयातोजंगमस्यअवसितस्यस्थावरस्यचराजेतिप्रतिपाद्यते तथाअग्निर्मूर्धादिवइत्यादिभिश्चैवंभूतत्वेनाग्न्यादयःप्रतिपाद्यंतेतत्राह त्वहदुपलब्धमेतदिति अयमर्थः एतदुपलब्धमिंद्रादिसर्वंत्वहतुब्रह्मत्वमित्येवावयंतिजानंति कथंत्वहतएवावशेषतयाऽवशिष्यमाणत्वेनकुतः यतोत्वहतःसर्वस्योदयास्तमयौउत्पत्तिलयौसर्वोपादानत्वात् तर्हिकिंविकारित्वंत्वहतःन अविकृतात् विवर्ताधिष्ठानत्वेनाविकारादित्यर्थः वाशब्दउपमार्थः यथाघटादेर्विकृतेमृद्विउदयास्तमयौतद्वत् वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यम् सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिभिस्तथाप्रति

त्वहदुपलब्धमेतदवयंत्यवशेषतयायतउदयास्तमयौविकृतेर्मृदिवाविकृतात् अतऋषयो
दधुस्त्वयिमनोवचनाचरितंकथमयथाभवंतिभुविदत्तपदानिनृणाम् १५ ७ ७

पादनादित्यर्थः अतःकारणादृषयोमंत्रास्तद्द्रष्टारोवात्वय्येवमनोवचनाचरितंदधुः मनसा आचरितं तात्पर्यंवचनाचरितमभिधानंचधृतवंतः नपृथग्विकारेष्वित्यर्थः अत्रनिदर्शनम् कथमयथेति नृणांभूचराणांयत्रकुत्रापिदत्तानिनिक्षिप्तानिपदानिभुविकथमयथाभवंति अदत्तानिभवंति अतोयथामृत्पाषाणेष्टकादिषुदत्तानिपदानिभुवंनव्यभिचरंति तथाप्रतिक्रमपिविकारजातंवदंतोवेदास्त्वामेवसर्वकारणंपरमार्थभूतंप्रतिपादयंतीत्यर्थः १५ द्रुहिणवह्निरवींद्रमुखामरा जगदीदंनभवेत्पृथगुत्थितम्
बहुमुखैरपिमंत्रगणैरजस्त्वमुरुमूर्तिरतोविनिगद्यसे २ ७ ७ ७

कैवतुसत्यंवस्तु अतआनिदृष्टांतः एवंपरमकारणब्रह्ममात्रत्वंसर्वकार्यजातस्येति सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यस्यतज्जलानितिशांतउपासीतेतिवाक्यशेषः सर्वमिदंजगत्ब्रह्मैवखलु तज्जलात् तस्माद्ब्रह्मणोजायतइतितज्जंतस्मिंल्लीयतइतितल्लं स्थितिकालेतस्मिन्नेवानितिप्राणितीतितदनत् तज्ज
त्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्चेत्यर्थः इतिअतःशांतोरागद्वेषादिशून्यःसन्नुपासीतेति द्रष्टारोवेतिवाशब्दःसमुच्चये ऋषिपदेएकशेषेणोभयविवक्षणात् ६
तेनमंत्रद्रष्टारोमनसाचरितंदधुः मंत्रास्तुवचनाचरितमभिधानंदधुरितियथायथंसंबंधः २ १५ ७ ७ ७

तथाभूताद्दुःखानित्यजंतीति किंमुवक्तव्यमित्यन्वयः श्रुत्यर्थकं ज्ञानमाहात्म्यपरम्पुपकोशलं प्रतिजाबालवचनं यथापुष्करेति कमलपत्रेजलानि नाश्लिष्यंतेनलग्नानिभवंति एवंएवंविदिब्रह्मज्ञानवतिपापंकर्मनश्लिष्यतइति पापकेनकर्मणानलिप्यतेनलिप्तोभवति तत्तदात्रब्रह्मलोकमार्गेवि त्वमेवसर्वनिगमगोचरइतिसतांप्रवृत्त्याद्रढयति इतितवेति त्वमेवसर्वकारणत्वेनपरमार्थइतिहेतत्वात्वोस्त्र्यधिपतेत्रिगुणमायामृगीनर्तक सूरयोविवेकिनस्तव अखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिंसकलजनवृजिननिरसनहेतुंकीर्तिसुधासिंधुं मवगाह्यविशेष्यतपांसि तपंतीतितपांसिपापानिदुःखानिवाजहुस्त्यक्तवंतः त्वदीयकथामात्रेणयदापापत्यागः तदाकिंमुवक्तव्यम् येपुनःस्वधामविधुताशय कालगुणाःस्वधाम्नास्वरूपस्फुरणेनैवविधुतास्त्यक्ताआशयगुणाअंतःकरणधर्मारागादयःकालगुणाजरादयश्चयैस्तेनथाहे परमतः वाजस्रमखण्डानंदानुभवमखंडानंदानुभवंपदंस्वरूपंभजंतिसेवंते तथाभूताःदुःखानित्यजंतीति तद्यथा यथापुष्करपलाशमापोनश्लि

इतितवसूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिमवगाह्यतपांसिजहुः किंमुतपुनः
स्वधामविधुताशयकालगुणाःपरमभजंतियेपदमजस्रसुखानुभवं १६ ७ ७

ष्यंते एवमेवैवंविदि पापंकर्मनश्लिष्यते नकर्मणालिप्यतेपापकेन नतकृतंदुष्कृतेविधुनुते एवंहवावनतपति किमहंसाधुनाकरवं किमहंपापमकरवमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः १६ सकलवेदगणेरितसद्गुणस्त्वमितिसर्वमनीषिजनारताः त्वयिसुभद्रगुणश्रवणादिभि स्तवपदस्मरणेनगतक्लमाः २ असूर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाः तथानतेद्वेदीन्महा नीतिनपिःयेनाद्दुरमृतान्नेभक्त्ययेनरेदुःखमेवोपयंतीत्याद्याःश्रुतयःपूर्वश्लोकोक्तोभयविधभजनहीनान्निंदंति ७ ७ ७
रज्ञानदीनरणकालेसाक्षात्कारकालेवापुण्यपापेविधुनुतेत्यजंतीत्यर्थः एवंमति यथोक्तात्मविदंननपतितनसंतापयति हवात्रेत्सव धारणे संतापमेवाह किमिति अहंसाधुपुण्यकर्मकिंकुतोनाकरवं नकृतवानस्मिकस्मात्पापंकृतवानस्मीत्येवंसंतापोविदुषोनेत्यर्थः
३ १६ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

असूर्याइति ह्रस्वमध्यं पदं असुराणामिमे असुर्याः प्रसिद्धास्ते लोकाः अंधेन गाढेन तमसा आत्माज्ञानेन प्रसिध्यांधकारेणावृतास्यासाः प्रेसमृत्वानान् लोकांस्ते गच्छंति येकेच केचन आत्महनः अविद्यादोषेणात्मापलापकर्तारः ब्रह्मज्ञानशून्याद् दुर्योनीः प्राप्नुवंतीत्यर्थः चेन्यदि नावेदीत् ब्रह्मन ज्ञानवान् तदा महती विनष्टिः हानिः दुष्परिहराजन्ममरणादिरूपासंसृतिरित्यर्थः उभयविधभजनेति कथामृतान्धीत्युक्तश्रवणकीर्तनरूपं भजनमेकं भजंति ये पदमजस्येत्याद्युक्तसच्चित्सुखस्वरूपभजनमपरं तर्हिसत्यत्वमिति पुरुषविधस्य साकारत्वेन सावयवत्वान्नाशावश्यंभावात् कोशेष्वन्वये कोशसंबंधऔव्यात् सत्यत्वासंगत्वव्याहतिरितिभावः अन्नमयादिषु अन्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमयान्

इतयइवेती असुभृतोनरायदिते अनुविधा अनुविधतीत्यनुविधा अनुवर्तिनोभक्ताइतियावत् तर्हिश्वसंति जीवंति सफलजीवनाभवंति इतरथा इतयइव भस्त्राइव तथा श्वासाइत्यर्थः नन्वभक्तानामपि कामादिफलमस्त्येव न कार्यकारणानुग्राहकत्वेन जीवनहेतोस्तवाभजनेकृतघ्नानदपि नसिध्येदित्याशयेनाह महदहमादयइति महानहंकारश्च आदिर्येषांते यदनुग्रहतः यस्यानुप्रवेशेन लब्धसामर्थ्याःसंतः अंडं देहं समष्टिव्यष्टिरूपं सृष्टवंतः तत्रच पंचापि कोशानन्नमयादीनाविश्यन तदाकारःसन् यश्चेतयते सत्वंतदाह पुरुषविधइति पुरुष

इतयइव श्वसंत्यसुभृतोयदि तेऽनुविधा महदहमादयोऽण्डमसृजन् यदनुग्रहतः पुरुषविधोऽन्वयोऽत्रचरमोऽन्नमयादिषु यः सदसतः परंत्वमथ यदेष्ववशेषमृतम् १७

स्यान्नमयादेर्विधेवविधा आकारेयस्य सतथा ननुचिदेकरसस्यकथं तत्तदाकारता अतआह अन्वयोऽत्रेति अत्र एष्वन्नमयादिष्वन्वेतीत्यन्वयः अतस्तत्तदाकारतेति एवंतर्हिसत्यत्वमसंगत्वंचकथंतत्राह चरमोऽन्नमयादिषुयइति अन्नमयादिषूपदिश्यमानेषु पश्चरमो ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिपुच्छत्वेनोक्तः सत्वमितिसंबंधः ननु तथाऽप्यन्नमयादिष्वन्वितत्वेऽसंगत्वव्याहतिरेवतत्राह सदसतःपरंत्वमथयदेष्ववशेषमृतमितिसदसतः स्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेः परंअतिरिक्तं तत्साक्षिभूतंअवशेषमवशिष्यतइत्यवशेषमबाध्यम्

इमयेषुपुच्छत्वेन सर्वाधारत्वेनोक्तइति अन्नमयाद्याकारत्ववर्णनस्य निराकारपुच्छब्रह्मबोधार्थत्वान्निराकारत्वस्यैवतात्त्विकत्वात्सत्यत्वमव्याहतमितिभावः ननुकोशेष्वन्वये असंगत्वक्षतिरनन्वयेऽव्यापकत्वक्षतिरितिगूढाशयःशंकते नन्विति परंव्यतिरिक्तमिति असंगमित्यर्थः अन्नमयादेः कल्पितत्वेन मिथ्यात्वात् तेष्वन्वयेपि तत्संबंधस्य मिथ्यात्वात् उभयोःसंबंधिनोः सत्यत्वएवसंबंधस्य सत्यत्वनियमात् कल्पितसंबंधेन न वास्तविकासंगत्वक्षतिरितिभावः अबाध्यमिति कोशैःसंगेन बाधेन बाधापत्त्यासर्वबाधेशून्यवादापत्तेर्निरवधिकबाधानुपपत्तेश्च सर्वबाधावधिभूतावशेषसिध्याप्यसंगत्वसिद्धिरितिभावः

सत्यमिति अनएवासंगंच ससंगस्य सत्यत्वादर्शनादितिभावः असंगस्यापिकोशान्वयवर्णनमसंगपुच्छब्रह्मबोधार्थमेवेतिस्पष्टीकर्तुं शंकते
नर्हीति वस्तुतोसंगत्वेन्वयवर्णनंनोपपन्नमित्यर्थः समाधत्ते शाखाचंद्रवदिति सूक्ष्मचंद्रकलाप्रदर्शनायात्यंतंचंद्रसंबंधशून्यापिवृक्षशाखाप्र
गृभंप्रतिचंद्रत्वेनप्रथमंप्रदर्श्यते ततःशाखाग्रेचंद्रइत्यादिप्रदर्श्यते तद्वत्शुद्धस्वरूपबोधनार्थंकोशपंचके न्वयोसंगस्याप्यात्मनउच्यतइत्यर्थः
सवाएषइति एषोन्नरसविकारःस्थूलदेहएवपुरुष आत्मेत्युक्त्वा न्योंतर आत्माप्राणमयइत्येवंप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयानांपूर्वं पूर्व
तः सूक्ष्माणामांतराणांचकोशानामुपदेशंकृत्वाप्रतिकोशपर्यायंतस्यपुरुषविधतामन्वयंपुरुषविधइतिवाक्यमुच्यते तस्यान्नमयादेःपुरुषवि
धतांपुरुषाकारतामनुअनु स्वस्वप्रयमुगरोन्तरकोशोपाधिकोपिपुरुषविधःपुरुषाकारोभवतीतितस्यपुरुषेत्यादिश्रुतेरर्थः एवंपुनःपुनःप्र

अथअतएवकृतंसत्यम् तर्हिकिमर्थंतेषन्वयउक्तः शाखाचंद्रवच्छुद्धस्वरूपलक्षणार्थम् तथाहि सवाएषपुरुषोऽन्नरसमयस्तस्येद
मेवशिरइत्यादिनास्थूलसूक्ष्मक्रमेणपंचकोशानुपदिश्यतस्यपुरुषविधतामन्वयंचपुरुषविधइतिपुनःपुनस्तदन्वितत्वेनालक्ष्यब्रह्मपु
च्छंप्रतिष्ठेतिसर्वसाक्षिशुद्धस्वरूपनिरूपणमित्यतथ्यम् १७ नरवपुःप्रतिपद्ययदित्वयिश्रवणवर्णनसंस्मरणादिभिः नरहरे
नभजंतिनृणामिदंइतिवदुच्छसितंविफलंततः ४ एवंतावत्सर्वात्मकेपरमेश्वरेसर्वश्रुतिसमन्वयेनसद्भजनीयत्वमुक्त्वा अभक्तनिं

उदरमुपासतेयऋषिवर्त्मसुकूर्पदृशःपरिसरपद्धतिंहृदयमारुणयोदहरम्

दपाचनदेवहृदीकस्येदानीमनवगाह्यमहिमनिप्रथमंतावदुपाध्यालंबनमुपासनमुदरंब्रह्मेतिशार्कराक्षाउपासतेहृदयंब्रह्मेत्यारुणयो
ब्रह्माहैवनाइतऊर्ध्वंत्वेवोदसर्पत्तच्छिरोश्रयतइत्याद्याःश्रुतयोविदधतीत्याह उदरमुपासतइति ऋषिवर्त्मसुऋषीणांसंप्रदायमार्गे
षुयेकूर्पदृशस्तेउदरालंबनंमणिपूरकस्थंब्रह्मोपासते शार्कराक्षाइतिश्रुतिपदस्यप्रतिपदंकूर्पदृशइति कूर्पशर्करारजोविद्यते
दृक्षुअक्षिषुयेषांतेतथा रजःपिहितदृष्टयः स्थूलदृष्टयइतियावत् उदरस्यहृदयापेक्षयास्थूलत्वात् यद्वा कूर्पंसूक्ष्मंसूक्ष्मदृशइत्यर्थः
तिकोशपर्यायंकोशान्वितत्वंप्रदर्श्यब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिसर्वाधारसर्वसाक्षिशुद्धस्वरूपनिरूपणमिति ४ संगतिंवक्तुमुक्तश्लोकतुष्टयार्थम
नुवदति एवंतावदिति सर्वश्रुतिसमन्वयेनेत्यंतःप्रथमश्लोकदूयार्थः सद्भजनीयत्वमितिइतिनवसूरयइत्यस्यार्थः अभक्तनिंदयेतिदृ
तयइवेत्यस्य उदरंब्रह्मेति उदरस्थवैश्वानरोपाधिकंब्रह्मशर्कराक्षस्यापत्यानिशार्कराक्षाऋषयउपासतेचिंतयंति हृदयंउदरादूर्ध्वभूत
हृत्कमलस्थंदहराकाशाख्यंब्रह्मेत्युपासते ब्रह्माहैवैना इति हइत्येतौनिपातौस्पष्टार्थौ ताइतितेउदरहृदयोपाधिकेब्रह्मण्येए

वेत्यर्थः तान्नह्यार्द्रानिपद्दृयंहिवचनस्यडादेशः ऊर्ध्वेत्वेवेति तुपुनस्तदेवब्रह्मसुषुम्नानाडीरूपेणोर्ध्वमुदसर्पदगच्छत् तयोर्ध्वमुद्गस्यशिरोश्रय
तआश्रितवत् हृदयविशेषणमिति अजहल्लिंगत्वान्नपुंसकत्वंनेतिज्ञेयं परिसरानाड्यास्तासामिति तथाचपरिसरापद्धतिमितिवक्तव्येह्रस्वोङ्यापोःसं
ज्ञाछंदसोर्बहुलमितिसूत्रेणछांदसः शतंचैकाचेतिएकोत्तरशतमित्यर्थः हृदयस्यहृत्कोलकस्य एकासुषुम्नाख्यामूर्धानंगताविष्वङ्नानागत
यस्तिर्यगूर्ध्वगाअन्यानाड्यः उत्क्रमणेप्राणोत्क्रमणद्वारभूताः संसारागमनहेतुभूताभवंतीत्यर्थः ५ उदरस्थंहृदयस्थंचभगवंतंसुनयउ
पासतेइत्युक्तेभगवतोहृदयाद्युपाधिप्रवेशेनोपाधितारतम्यकृताल्पत्वमहत्वभावप्राप्त्याजीवसाम्यमाशंक्यजीवोविधांतःकरणप्रतिबिंबि
तःपरिछिन्नःप्रतिशरीरंभिन्नउदरादिषुवर्ततेईश्वरस्तूपाधिपरिच्छेदशून्यएकःसर्वव्यापित्वादिरूपेणेतिप्रतिबिंबेनजीवेनबिंबभूतःस्वनियंतोपा
नटात्हृदयस्थंसूक्ष्ममेवालक्ष्यतस्ववेशायमथमसुदरमुपासतइतिभावः आरुणयस्तुसाक्षात्हृदयस्थंदहरंसूक्ष्ममेवोपासते हृदय
विशेषणम् परिसरपद्धतिमिति परितः सरंतिप्रसर्पंतीतिपरिसरानाड्यः तासांपद्धतिंमार्गंप्रसरणस्थानमित्यर्थः विशेषणस्यफलमाह
ततइति ततोहृदयात्भोअनंततवधामउपलब्धिस्थानंसुषुम्नाख्यंपरमंश्रेष्ठंज्योतिर्मयंशिरः मूर्द्धानंप्रतिउदगात् उदसर्पत्मूलाधा

ततउदगादनंततवधामशिरःपरमंपुनरिहयत्समेत्यनपतंतिकृतांतमुखे १८ · ७

रादारभ्यहृदयमध्यात् ब्रह्मरंध्रंप्रतिउद्गतमित्यर्थः कथंभूतंधाम यत्समेत्यप्राप्यपुनरिहकृतांतमुखेमृत्युमुखे संसारेनपतंति त
थाचश्रुतिः शतंचैकाहृदयस्यनाड्यस्तासांमूर्द्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वगन्याउत्क्रमणेभवंतीति १८
उदरादिषुयःपुंसांचिंतितोमुनिवर्त्मभिः हंतिमृत्युभयंदेवोहृद्गतंतमुपास्महे ५ ७ ५ ७
स्यइत्याशयेनसमाधत्ते नन्वित्यादिना एकइति उदराद्युपाधिभेदेनभेदोनेत्यर्थः अतोदेवःसर्वोपास्यइत्यर्थः दुर्लभत्वंवारयति सर्वभू
तेष्विति नहिसर्वेषांप्रत्यक्षःकुतोनतत्राह गूढइति घनछन्नदृष्टीनांसूर्यइवमायावृतमतीनांनभासतइत्यर्थः एकस्यकथंसर्वभूतस्थत्वं
तत्राह सर्वव्यापीति आकाशवदितिभावः सर्वभूतांतःस्थितिप्रयोजनमाह सर्वभूतानामंतरात्मानियंतेति कर्माध्यक्षःकर्मकारयिताकर्मफल
प्रदाताच सर्वभूतानामधिवासोधिष्ठानं ननुप्रकृतेरिवजडतयासर्वाधिष्ठानत्वेकर्माध्यक्षत्वमनुपपन्नंतत्राह साक्षीति ननुसाक्षाद्द्रष्टा
साक्षीद्रष्टाचदर्शनाश्रयइतिस्वतोजडत्वंतार्किकोक्तरीत्याप्रसज्यतेतत्राह चेताइति ज्ञानस्वरूपइत्यर्थः केवलः अद्वितीयइतिसाक्षित्वो
क्त्याप्रसक्तसाक्षिसाक्ष्यरूपभेदनिरासः एकोदेवइत्याद्युक्त्याप्रसक्तमेकत्वादिधर्माश्रयत्वंवारयति निर्गुणश्चेतिविशन्तिवचनमा

तद्यतिं अंतःकरणादिषु प्रतिबिंबिततया जीवरूपेण वर्तमानो न एव न्यूनाधिकभावेन आजगजादिषु उपाधितारतम्यकृतप्रतिबिंबाधल्पत्व महत्त्वादिना चकास्सीत्यर्थः सत्यं तव धाम स्वरूपमिति य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमंतरोयमयतीत्यादयंतर्यामिब्राह्मणोक्तं नियंतृरूपं बिंबात्म तन्वीश्वरस्यापि तर्हि जीववदुदरादिसंबंधेन तदनुप्रविष्टस्य च तारतम्ये सति कथं निर्विशेषेणोपास्यत्वमित्याशंकां परिहरंस्तु एकोदे वःसर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्याद्याः श्रुतयः स्तुवंती त्याह स्वकृतविचित्रयोनिष्विति स्वयंकृतासु उच्चनीचमध्यमासु योनिषु अभिव्यक्तिस्थानेषु कार्येषु देहादिषु हेतुतया उपादान तया प्रागेव विद्यमानत्वेन मुख्यप्रवेशासंभवात् विशन्निव वर्तमानस्तरतमतो न्यूनाधिकभावेन चकास्सि अवभाससे स्वकृतायो नीरनुकरोतीति स्वकृतानुकृतिः अनलवत् अग्निर्यथा स्वतस्तारतम्यहीनोऽपि काष्ठानुसारेण तथा तथा प्रकाशते तद्वत् अथ अतो

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया तरतमतश्चकास्स्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः अथ वित
थास्वमूष्ववितथं तव धाम समं विरजधियोऽन्वयन्त्यभिविपण्यव एकरसम् १९

वितथासु मिथ्याभूतास्वमूषु योनिषु अवितथं सत्यम् यतः समम् अविशेषमतः सत्यं तव धाम स्वरूपं विरजधियो निर्मलमतयः अन्व यंति जानंति तु इति पृथक्पदं वा अत्र हेतुः अभिविपण्यव इति अभितो विगतव्यवहाराः पण व्यवहार इत्यस्य रूपं पण्युरिति ऐहिकामु ष्मिककर्मफलरहिता इत्यर्थः अविशेषत्वादेवैकरसं सन्मात्रम् अनन्तत्वोपाधिकृततारतम्याभावादच्युतैश्वर्यस्योपास्यत्व मिति भावः १९ स्वनिर्मितेषु कार्येषु तारतम्यविवर्जितम् सर्वानुस्यूतसन्मात्रं भगवंतं भजामहे

कमित्यर्थः इत्यस्येति

पणव्यवहारे पनचेति पठितस्येत्यर्थः रूपं पण्युरिति पनेर्बाहुलकादौणादिक उसुप्रत्ययः अनुनासिकप्रतिज्ञाया अभावात् नादेशा भावः

इत्यनेनभारतीतीर्थादिसंमतंप्रतिबिंबमिथ्यात्वपक्षमनादृत्यप्रतिबिंबोबिंबादभिन्नत्वाद्बिंबात्मनासत्यः बिंबभेदादिधर्माएवाऽज्ञानतत्वधर्म्यध्यासइतिविवरणादिसिद्धांतेन
जीवेगृ़वोपाधिकृतादोषावस्तुतोनसंतीतिकिमुतबिंबभूतेश्वरइतिदर्शयितुमाह अपिच यश्चायंपुरुषेदेहेयश्चासावादित्येसूर्य
मंडलेउपास्यत्वेनोक्तः परमेश्वरःसएकः तत्वमसीतिवाक्यार्थउक्तः तस्यमहात्म्यतोमहानुभावस्यभक्तस्यएतेअस्यांश्वेताश्वतरोपनिषदिक-
थिताअर्थाजीवब्रह्मैक्यादयःप्रकाशंतेयथास्साक्षात्कृताभवंतिनान्यस्य हियस्मादेवंतस्मात्तृत्मज्ञानेछभिरीश्वरगुरुविषयाभक्तिःसंपा
द्येतिभावः कृतामत्स्याद्यवताराययेनेतितद्गुण संविज्ञानोबहुव्रीहिः अवतारस्यावतारिणश्चभगवतश्चरणभजनंब्रह्मात्मैक्यज्ञानोपायं
अपिचश्रुत्योन्वयमाशंक्यस्यात् भगवतोदेहाद्युपाधिकृतदोषप्रसंगइति यतोविद्याकामकर्मभिः संसरतोजीवस्यापिभगवद्भावल
क्षणपराबोधयंत्यस्तंदोषंनिषेधयंति सयश्चायंपुरुषेयश्चासावादित्येसएकः त्वमसीत्याद्याःश्रुतयः ननुक्तस्वार्थस्यात्मनःस्तुतिरिय
मीश्वरत्वेनक्रियते नतुनस्येश्वरत्वंबोध्यते नेतद्युज्यते यतस्तत्रयस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रका
शंतेमहात्मनः इत्याद्याः श्रुतयः कृतावतारस्यभगवतश्चरणभजनमुपायंवदंतीत्याह स्वकृतपुरेष्विति स्वकर्मोपार्जितेषुपु-

स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरंतरसंवरणंतवपुरुषंवदंत्यखिलशक्तिधृतोंऽशकृतम् इतिनृगतिंविवि
च्यकवयोनिगमावपनंभवतउपासतेंऽघ्रिमभवंभुविविश्वसिताः २० ७

रेषुदेहेषु अमीषुनरादिषुभोक्तृत्वेनवर्तमानंपुरुषमखिलशक्तिधृतः सर्वशक्त्याश्रयस्यपूर्णस्यतवांशकृतंवदंति अंशइवांशः
कृतइत्यक्तनः तद्रूपंवदंतीत्यर्थः ननुकार्यकारणसंवृतस्यकुतएवंभूतत्वंतत्राह अबहिरंतरसंवरणमिति बहिःकार्यमंत-
रंकारणंयस्कृतस्तदावरणशून्यम् तयोरसत्वादित्यर्थः एवंनृगतिंनुजीवस्यगतिंतत्त्वंविविच्यविशोध्यकवयः अन्यथेदंनप्राप्यतइ-
तिजानंतः निगमावपनंनिगमोक्तकर्मणामावपनमासमंतादुप्यतेऽस्मिन्नित्यावपनंक्षेत्रंसर्वकर्मार्पणविषयमित्यर्थः यत्रार्पि-
तानिकर्माणिमुक्तिफलंफलंतितंभवतोंऽघ्रिमभवंभवनिवर्तकंविश्वसिताःकृतविश्वासाःउपासते अर्चनवंदनादिभिःसेवंते भुवी
तिमर्त्यलोकेइदमेवोचितमितिदर्शयंति २० त्वदंशस्यममेशानत्वन्मायाकृतबंधनम् त्वदंघ्रिसेवामादिश्यपरानंदनिवर्तय ७ २० ७
वदंतीत्यर्थः जीवब्रह्माभेदोक्तेःस्तुतिरूपत्वेनाभेदज्ञानार्थमुपायोक्तिर्नसंगच्छेत आदित्योयूपोयजमानःप्रस्तरइत्यादिकायांस्तुतिरूपायामभेदान्नाबुपा ९
योक्तेरभावादितिभावः अन्यथाचरणभक्तिंविनाइदंसाक्षात्काररूपंब्रह्मज्ञानंनप्राप्यते विश्वसिताइतिविश्वासात्फलशोध्यं अर्चनवंदनादीति एतेन
पुनःपुनर्ब्रह्माकारवृत्तिरेवभक्तिर्नतुभगवदर्चनादिरूपाभक्तिरपेक्षितेतिनिरस्तं ७ २०

अन्यसाधनमिति नत्वज्ञानादेः केवलंसाधनमेवनतु परमफलरूपमपीति पूर्वश्लोकस्थनत्वज्ञानसाधनत्वोक्त्यासिध्यंतीकरणमनुचितमित्यर्थः सा
धनांतरवन्मोक्षकाले हेयत्वापत्तावक्ष्यमाणश्रुतिभाष्याभ्यां शुकसनकाद्याचारैश्चविरोधापत्तेरितिभावः मन्वानः पर्यालोचयमानः श्रुतिगणोभ
क्तिंगुरूकरोतिमोक्षोपरिविराजमानपंचमपुरुषार्थरूपत्वंस्थापयतीत्यर्थः भक्तिरन्यसाधनमितिपाठेअन्यस्यनत्वज्ञानमात्रस्यसाधनमेवेतिवचन

भक्तिरन्यसाधनमितिवचनमनुचितमितिमन्वानो भक्तिंगुरूकरोतिदुरवगमेति भोईश्वर दुरवगमं दुर्बोधं यदात्मतत्वं तस्यनिगमाय
ज्ञापनाय तनवान् तनोराविष्कृतमूर्तेश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः चरितमेवमहामृताब्धिः तस्मिन्परिवर्तोविगाहः
तेनपरिश्रमणाः परिवर्जनार्थः श्रमणंश्रमः गतश्रमाइत्यर्थः अपवर्गमपिकेचिन्नपरिलषंतिनेच्छंतिकुतोन्यदिंद्रपदादिकेचिदिति -
एवंभूताभक्तिरसिकाविरलाइतिदर्शयति नकेवलमन्यन्नेच्छंतिकिंतु तेनैवस्वरूपेणपूर्णाः संतः पूर्वसिद्धंगृहादिकमप -
प्युपेक्षंत इत्याह नवचरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहा इति नवचरणसरोजे हंसाइवरममाणायेभक्तास्ते -

दुरवगमात्मतत्वनिगमायतवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः नपरिलषंतिकेचिदप
वर्गमपीश्वरतेचरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः २१ ७ ७ ७

षांकुलंतेनसंगस्तेनविसृष्टागृहायैस्तेतथा अनेनश्रवणकीर्तनेदर्शिते श्रुतिश्चमुक्तेरप्याधिक्यंभक्तेर्दर्शयति यथाह यंसर्वेदेवानमंति
मुमुक्षवोब्रह्मवादिनश्चेति व्याख्यातंच सर्वज्ञैर्भाष्यकृद्भिः मुक्ता अपि लीलयाविग्रहं कृत्वाभजंत इति २१ त्वत्कथा —
मृतपाथोधौविहरंतोमहामुदः कुर्वंतिकृतिनः केचिच्चतुर्वर्गंतृणोपमम् ८

स्यानौचित्यंमत्वागुरूकरोतिधर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयस्यापिसाधनत्वंमोक्षाधिकपंचमपुरुषार्थरूपत्वंचस्थापयतीत्यर्थः महान
मृताब्धिरिति यदिकश्चिदमृताब्धिर्महांस्यात्तदोपमीयेतेत्यर्थः श्लेषेणामृतानांसायुज्यादिमोक्षाणांसमुद्रतुल्ये इंद्रपदादीनि इंद्रपदशब्देन
अर्थकामौ आदिपदाद्धर्मः तथाचचतुर्वर्गमपिभक्तिवशादेवलाभमपिनेच्छंति अनेनभक्तेः पुरुषार्थचतुष्टयसाधनत्वंस्वतःपरमफलरू
पत्वंचव्यंजितं श्रवणकीर्तनेइति स्मरणपादसेवनार्चनादीनामुपलक्षणमेतदितिभावः श्रुतिश्चेति नृसिंहतापिनीश्रुतिरित्यर्थः देवाविष
यिणः ब्रह्मवादिनोमुक्ताः इतिविषयीमुमुक्षुमुक्तसेव्यत्वंनतु ब्रह्मवादिपदंवेदपाठकवाचकंनमुक्तपरमित्याशंकायामाह आख्यातंचेति

सर्वज्ञैर्भक्तिमाहात्म्यमपि श्रुतिर्निविद्वद्नुभवसिद्धं जानद्भिर्भाष्यकृद्भिः श्रीमच्छंकराचार्यैः भाष्यार्थस्तु मुक्तानपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजंत इति श्रुतिस्थचकारार्थः अपि
नामभक्तिसाध्यफलापेक्षाशून्या अपीति सूचितं लीलयाभजंतीनिस्वभावात्प्रयोजनमनुद्दिश्यनमंदोपिप्रवर्ततइतिविरोधोनिरस्तः विग्रहंकृत्वेतिभ
गवनश्चतुर्भुजपीतांबरधारिमूर्तिमंतमर्मनोमयीवहिर्याधलोसमयीं कृत्वेतिसाकारभजनमुक्तं नमंतंतिवर्तमानप्रत्ययेनस्वभावव्यंजनाद्भक्तेरसा
धारणज्ञानिचिन्हत्वंध्वनितं यद्वालीलयाहेतुनानन्वस्थजीववत्कर्महेतुनाविग्रहंकृत्वास्वयमेवदेहंधृत्वासायुज्यादिमुक्तिमनादृत्यभजंतीति
अत्रपक्षे अकर्मजन्यलीलाविग्रहधारीमुक्तेषुभजनोन्नत्याकर्मजन्यदेहधारिजीवन्मुक्तेषुकैमुतिकसिद्धाभक्तिरिति श्रुतौनमंतीतिपदं नवविध
भजनोपलक्षणपरमित्याशयेनभाष्येभजंतीतिव्याख्यानं अत्रकौस्तुभकर्तृपितामहैरनंतदेवैः कृतेभक्तिनिर्णयग्रंथेनत्तुमुक्ताभजंतीत्य
त्रमुक्तपदेनज्ञानिनोचनव्याधिदेहकैवल्येकीर्तनायोगात् तेषांचनकिंचित्कर्तव्यंनैवतस्यकृतेनार्थइत्यादिवचनादित्याशंक्यविस्तरेणसमाहितं
अयंतत्रसमाधानाशयः नैवतस्यकृतेनार्थइत्यादिवाक्यमदृष्टार्थकर्मविषयं दृष्टार्थेषुभोजनादिषुज्ञानिनोपिप्रवर्तनेनएव कीर्तनादिकंचदृष्टार्थं
मदृष्टार्थंचकीर्तनादिभक्तिपराणांरोमांचादिसुखातिशयलिंगेनविश्रांतिहेतुत्वनिश्चयात् ब्रह्मानुभवसुखातिशायिसुखस्यात्मारामाश्चमुनयइत्या
दिवचनोक्तविद्वदनुभवसिद्धत्वाच्च ततश्चज्ञानिनांसंकीर्तनजन्यादृष्टापेक्षाभावेपिकीर्तनादिसुखातिशयार्थमेवतत्रप्रवृत्तिः अतएवमुक्त-
मंडलीमूर्धन्यस्यशुकयोगींद्रस्यभागवतसंकीर्तनायपरीक्षिन्निकटेगमनं यद्वाचतुर्विधाभजंतेमामितिगीतावाक्यमार्तादीनामिवज्ञानिनोपिभ
जनविधायकं अपूर्वार्थत्वेनभजेयुरितिविधिस्वीकारात् अधस्तात्समिधंधारयन्ननुद्रवेदुपरिहदेवेभ्योधारयतीत्यत्रोपरिधारणविधिवत्
अन्यथाआर्तादिषुविधित्वंज्ञानिष्वनुवादत्वमितिवैरूप्यापातात् नचनैवतस्यकृतेनार्थइत्यादिविरोधइतिवाच्यं तस्यज्ञानिस्तुतिमात्रपरत्वा
दिति अत्रविधेः फलंतुयावज्जीवंत्रयोवंद्यावेदांतोगुरुरीश्वरः आदौज्ञानाप्तयेपश्चात्कृतघ्नत्वनिवृत्तयइत्यादिवचनोक्तकृतघ्नत्वादिदो
षपरिहारएव अथवापतंत्यधोनादृतयुष्मदंघ्रयइत्युक्तेरभजनरूपानादरकृतपातनाभावः फलं श्रीमधुसूदनस्वामिचरणास्तुगीताटीका
दौभूमिकाःसंपादयामासुः निष्कामकर्मानुष्ठानंत्यागात्काम्यनिषिद्धयोः तत्रापिपरमोधर्मोजपस्तुत्यादिकंहरेः १ ततःपापक्षयः २ ततोनित्या
नित्यवस्तुविवेकः ३ ततइहामुत्रार्थवैराग्यं ४ ततःशमदमादिसंपत् ५ ततोदृढमुमुक्षा ६ ततोगुरूपसत्तिः ७ ततोमहावाक्योप
देशः ८ ततश्श्रवणं ९ मननं १० निदिध्यासनंच ११ ततोब्रह्मसाक्षात्कारः १२ तस्मादज्ञाननाशाद्भ्रमसंशयनाशः प्रारब्धकर्मनाश
क्रियमाणाश्लेषश्च १३ ततोवासनाक्षयार्थयमादिपंचकस्यधारणाध्यानसमाधीनांचानुष्ठानं १४ ततोवासनाक्षयमनोनाशौ १५ ए
वंवासनाक्षयमनोनाशतत्वज्ञानदार्ढ्येजीवन्मुक्तिदार्ढ्यं १६ सोयंजीवन्मुक्तस्त्रिविधः स्वतोव्युत्थानपुनर्निर्विकल्पसमाधिमान् १७

परतोव्युत्थानयुततद्भूम् १८ सर्वथाव्युत्थानरहितत्वद्वाश्चेति १९ एकोनविंशतिरभूमयोज्ञानसिद्धिदाः यस्य देवे परा भक्तिरित्यादिश्रु
तिमाननः सर्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते पूर्वपूर्वभूमौ कृताभक्तिरुत्तरांभूमिमानयेत् अन्यथाविघ्नबाहुल्यात्फलसिद्धिः सुदुर्लभा
एवंप्रागभूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये विधेयाभगवद्भक्तिस्तांविनासानसिध्यति जीवन्मुक्तिदशायांतुनभक्तेः फलकल्पना अद्वेष्टृत्वा
दिवत्तस्यस्वभावोभजनंहरेः आत्मारामाश्चमुनयोनिर्ग्रन्थाअप्युरुक्रमे कुर्वन्त्यहैतुकींभक्तिमित्थंभूतगुणोहरिरिति अयमत्राशयः अ
द्वेष्टासर्वभूतानांमैत्रः करुणएवचेत्येवमादिगुणाःसाधकतादशायांसाधनरूपेणवर्तमानाजीवन्मुक्तिदशायांलक्षणरूपेणानुवर्तन्त
इतितुनिर्विवादं उत्पन्नात्मावबोधस्यत्वद्वेष्टृत्वादयोगुणाः अयत्नतोभवंत्यस्यनतुसाधनरूपिणइत्यादिवचनात् उक्तगीतावचना
च्च साधकतादशायांमहताप्रयत्नेनविद्यमानानामद्वेष्टृत्व मैत्रीकरुणादीनांसिद्धदशायांविनाप्रयत्नंसत्त्वेचेत्थमुपपत्तिः देहेंद्रियांतःकर
णजन्यकर्मणामस्तिशक्तिद्वयं एकंसंस्कारजनकत्वमपरमपूर्वजनकत्वंचेतिसप्रसिद्धं संस्कारमात्रजनकत्वंचलौकिककर्मस्वपिप्र
सिद्धं यथावेष्टनादिक्रिययाकटादौस्थितिस्थापकादिसंस्कारोत्पत्तिः तथाचसाधकतादशायांप्रयत्नतोनुष्ठीयमानानिशांतिदांतितितिक्षा
मैत्रीकरुणादीनिदृष्टादृष्टोपकारद्वारातत्त्वसाक्षात्कारंजीवन्मुक्तिदशांचोत्पाद्यदेहेंद्रियांतःकरणेषुकंचनसंस्कारमा जनयन्ति तत्सं
स्कारवशाच्चप्रयत्नमंतरेणाप्यद्वेष्टृत्व मैत्र्यादीनिजीवन्मुक्तेष्वनुवर्तन्ते एवंचश्रवणंकीर्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनं अर्चनंवंदनंदा
स्यमित्येवंप्रकाराद्भगवद्भक्तिरपिस्वभावतोलक्षणरूपेणजीवन्मुक्तेष्वनुवर्तनइत्यवश्यमभ्युपेयं भगवद्भक्तिर्हिनिष्कामकर्मानु-
ष्ठानमारभ्योक्तसर्वभूमिकासुजीवन्मुक्तिदशाप्राप्तिपर्यंतासु अनुष्ठीयमानास्त्ववश्यं अनुष्ठीयते तांविनाज्ञानोदयादिभूमिप्राप्त्यभा
वादित्युक्तंश्रेयःसृतिंभक्तिमुदस्यतेविभोइत्यादिपरश्शतश्रीभागवतादिपुराणवचनेभ्यः यथाज्ञानंविनामुक्तिर्नास्त्युपायशतैरपि त-
थाभक्तिंविनाज्ञानंनास्त्युपायशतैरपीत्यभियुक्तोक्तेश्चएवंचमूलादारभ्यपरतोव्युत्थानपर्यंतभूमिकास्वनवरतमनुष्ठीयमानाभक्तिर्भ
गवत्प्रसादद्वारातांतांभूमिकामुत्पाद्यसिद्धदशायामपिलक्षणरूपेणवर्ततइतियुक्तं किंचाद्वेष्टृत्वादितोपिभक्त्यनुवृत्तिरवश्यंभाविनी
अद्वेष्टृत्वादीनांश्रवणमननाद्यारभ्यानुष्ठीयमानत्वात् भक्तेस्तुततोपिपूर्वंनिष्कामकर्मानुष्ठानमारभ्यानुष्ठीयमानत्वेनतत्संस्कार
स्यततोपिदृढतरत्वात् अतएवचाद्वेष्टृत्वादितोपिभक्तेरसाधारणज्ञानिचिह्नत्वं एवंचयथाद्वेष्टृत्वादिचिह्नाभावेज्ञानित्वएवसंदेह
स्तथावश्यानुवर्तमानश्रवणकीर्तनादिभगवद्भक्तिरूपासाधारणचिह्नाभावेज्ञानित्वाभावएवेतिशुकाग्रहइत्यन्यत्तद्यैर्विभावनीयं इ
दंस्वभावतोभक्त्यनुवृत्तिप्रतिपादनंव्युत्थानराहित्यलक्षणायांचरमभूमिकायामेव पूर्वासुव्युत्थानवत्सुभूमिकासुतत्तत्तरभूमिप्राप्त्यर्थं

कीर्तनादिसुखातिशयार्थंच प्रयत्नत एव भक्त्यनुष्ठानं कुर्वंत्यहैतुकीमित्यादौ कृपानुनाम्प्रयत्नो क्तेरिति अत्रार्थेस्तुतसंहिता वचनानि विशुद्धज्ञानमुत्य न्नंपश्यंतस्यमहात्मनः शिवरुद्रमहादेवब्रह्मेशानादिनामसु शिवस्यलिंगपूजायांशिवस्थानेषु सुप्रनाः प्रियबुद्धिः प्रजायेत स्वभावादेवसर्वदा यस्यविज्ञा निनस्तेषु प्रद्वेषो वापिजायते उपेक्षावानसज्ञानी पशुर्विज्ञानवंचकः बाधितो कारनो वापियस्यबुद्धिः स्वतोनहि एषसौ नैवविज्ञानी भ्रांतएवन संशय इ त्यादीत्यलमतिविस्तरैः ८ कर्माचरणविरागो भूमी अपियेनसम्यगारूढाः महंतिवयं ज्ञानिन ईशनमत्रामनतितनिस्नेभ्यः २१ आराममिति

आराममस्यपश्यंतितनंपश्यतिकश्चन ननंविदाथयइमाजजानान्यद्युष्माकमंतरंबभूव नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्च रंतीत्याद्याः श्रुतयोनुक्रोशांसोजगदात्मनीश्वरेरतिमुपदिशंतीत्याह त्वदनुपथमिति त्वदनुवर्तित्वात्त्वत्सेवौपयिकमिदंकुलायंकोपृथिव्यां लीयतइतिकुलायंशरीरम् आत्मसुहृत्प्रियवत् आत्मावसुहृच्चप्रियश्चतद्वत् चरतिस्वाधिनतयावर्ततइत्यर्थः तथापित्वयिउन्मुखेहि

त्वदनुपथंकुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियवच्चरतितथोन्मुखेत्वयिहितेप्रियआत्मनिच
नवतरमंत्यहोअसदुपासनयात्महनोयदनुशयाभ्रमंत्युरुभयेकुशरीरभृतः २२

तेप्रियेआत्मनिच अप्यर्थेचकारः एवंभूतेसत्यपि त्वयिनत्अहोकष्टं नरमंतिनसख्यादिनाभजंति असदुपासनयादेहाद्युपलाल नेन आत्महनः प्रमादिनः कुतः यदनुशयाः यस्यामसदुपासनायामनुशयोवासनायेषां तेकुशरीरभृतः संतःउरुभयेसंसारेभ्रमंति परिवर्तंते अत आत्महनइतिभावः त्वय्यात्मनिजगन्नाथेमन्मनोरमतामिह कदाममेदृशंजन्ममानुषंसंभविष्यति २२ ९

अस्यपरमात्मनःआरामंउपवनं क्रीडास्थानंग्रामनगरादिविश्वंसर्वेपश्यंति तंआरामनिर्मातारंपरमात्मानं कश्चनकोपिनपश्यति नत मिति यूयंतंनविदाथनजानीथ यइमाःप्रजाजजानजनयतिस्म अतोयुष्माकंतस्यच अन्यद्भेदमहदंतरंबभूव यतोभवंतोनीहा रेणाविद्ययाप्रावृता अवगुंठिताः जल्प्याःप्रजल्पनपराःतार्किकाइत्यर्थः अतएवासुतृपः प्राणतर्पणपरायणाः उक्थानांशासितारः पश्वालस्येचरंतिसंसरंतीत्यर्थः अनुक्रोशांत्य.कृपयोच्चैरुपदिशंत्यः रमंतीतिपरस्मैपदमार्षं ९

आत्मावाअरेइति वैनिश्चयेअरेमैत्रेयि आत्माद्रष्टव्यः साक्षात्कर्त्तव्यः अन्यज्ञानेविध्यसंभवात् द्रष्टव्यइत्यनूद्यश्रवणादिसाधनानिविधीयंते आत्म दर्शनफलायश्रवणादिकंर्त्तव्यमिति तानिसाधनान्याह श्रोतव्यइति उपक्रमादितात्पर्यलिंगविचारैरवधारयितव्यः मंतव्यः अनुकूलतर्कैरसंभावना विपरीतभावनानिवृत्तयेस्वयंमुहुर्विचारणीयः निदिध्यासितव्यः निश्चयेनध्यातव्यः अ त्रात्मपदंसाकारनिराकारब्रह्मसाधारणमितिटीकाशयः नेनारीणांनारिणांचसाकारध्यानमहिमप्रदर्शनपरमूलेनैकवाक्यता चरणस्मरणंप्रेम्णातवदेवसुदुर्लभमितितात्पर्यसंग्राहकसाकारविषयकश्लो

इदानीमात्मावारेद्रष्टव्यः श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइत्याद्याः श्रुतयोध्यानमंगलेनोपदिशंतीत्याह निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजइति मरुत्प्राणः मनश्च अक्षाणींद्रियाणिचनिभृतानिसंयमितानियैस्तेचतेदृढंयोगंयुंजंतितेदृढयोगयुजस्तेतथाभूतामुनयोहृदियत्तत्वमुपास तेतदेवारयोऽपितवस्मरणाद्ययुः प्रापुः स्त्रियोऽपिकामतःउरगेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियः अहींद्रदेहसदृशयोर्भुजदंडयोर्विषक्ताधीर्या सांताःपरिच्छिन्नदृष्टयःसमदृशःसममपरिच्छिन्नंत्वांपश्यंत्यो

निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजोहृदियन्मुनयउपासतेतदरयोऽपिययुःस्मरणात् स्त्रियउरगेंद्रभोगभुजदंड विषक्तधियोवयमपितेसमाःसमदृशोऽंघ्रिसरोजसुधाः २३ ७ ८ ८

वयंश्रुत्यभिमानिन्योदेवताअपितेसमाएवकृपाविषयतयाअंघ्रिसरोजसुधाः अंघ्रिसरोजंसुष्ठुधारयंत्यः अयंभावः इत्थंभूतस्तवस्म रणानुभावः येयोगिनस्त्वांदृढयालंबनमुपासते याश्चवयंत्वांसमंपश्यामः याश्चस्त्रियः कामतः परिच्छिन्नंध्यायंति येचद्वेषेणसर्वा नपितांस्त्वामेवप्रापयतीति २२ चरणस्मरणंप्रेम्णातवदेवसुदुर्लभं यथाकथंचिन्नृहरेममभूयादहर्निशं २२ १०

कसंगतिश्चस्पष्टा ध्यानमंगलेनेति साकारध्यानमपिध्यातृकामनानुसारेण साकारस्यनिराकारस्यवाब्रह्मणोदर्शनसाधनत्वेनोपदिशंतीत्यर्थः मुन योहृदियत्तत्वमिति मौनेयानिदिध्यासेत्यादिश्रुत्युक्तमननशीलत्वात्परिच्छिन्नदृष्टयोयद्ब्रह्माख्यतत्वरूपंत्वामुपासतेतदेवारयोऽपिसाकारस्यतव स्मरणप्रभावाद्ययुरित्यर्थः उपासतेययुरितिवर्तमानभूतप्रत्ययाभ्यांमुनयउपासीनाएववर्त्तंतेतेषांतत्प्राप्तिः पूर्वमेवारयस्तद्यापुरितिव्य ज्यते एकमाश्चर्यमुक्ताश्चर्यांतरमाह स्त्रियइति स्त्रियोपीत्यपिशब्दाद्धृयतं कृपाविषयतयासमाजाताइतिशेषः अंघ्रिसरोजमिति चरणधारणात्याम पिश्रुतीनामपरिच्छिन्नत्वासंधानमितिभावः १० २२

ननु यत्स्मरणानुभावएवंभूतः कीदृशंतद्भगवत्तत्वमित्याकांक्षायांतस्यदुर्ज्ञेयत्वादलंजिज्ञासयाभक्तिरेवश्रेयसीत्याशयेनावतारयति यतोवाचइत्यादि
यस्मान्निर्विकल्पाद्वयानंदात्सत्तोवाचोभिधायकशब्दास्ताद्दशब्रह्मबोधनायप्रयुज्यमानाअपि अप्राप्यशक्तित्वात्अप्रकाश्यैवनिवर्त्तंते मनसासह
हेति मनोवृत्तिरपि ततप्रकाशयतीत्यर्थः कोअद्धेति इयंविसृष्टिराकाशादिसृष्टिः कुतः कस्माज्जाता कुतः कस्माद्धेतोः स्थितिंप्राप्ताएतद्द्वाप्रत्यक्ष
यतोवाचोनिवर्त्तंतेअप्राप्यमनसासहकोअद्धावेदकइहप्रवोचत् कुतआजाताकुतइयंविसृष्टिः अर्वाग्देवाअस्यविसर्जनेनाथाकोवेदयतआबभूव
अनेजदेकंमनसोजवीयोनैनद्देवाआप्नुवन् पूर्वमर्शत् तद्धावतोन्यानत्येतितिष्ठत्तस्मिन्नपोमातरिश्वादधातीत्याद्याः श्रुतयोभगवत्तत्वंदुर्ज्ञेयंवदं
त्योभक्तिमेवोररीकृत्यस्तुवंतीत्याह कइहन्विति बत अहोभगवन् इहजगति अग्रसरंपूर्वसिद्धंत्वां अवरजन्मलयः अर्वाचीनोसन्निनाशवान्
कोनुपुमान्वेदजानाति ईश्वरस्यपूर्वसिद्धावन्यस्यचार्वाचीनत्वेप्रमाणंवदन् ज्ञानकारणाभावमाह यतउदगादिति यतस्त्वत्तः ऋषिर्ब्रह्मा
उत्पन्नः यंब्रह्माणमनुउभये अध्यात्मिकाधिदैविकादेवगणाउत्पन्नाः ततोप्यर्वाचीनाः सर्वेयदातुभगवान्सर्वमवरूध्यउपसंहृत्यशायी-

कइहनुवेदबतावरजन्मलयोग्रसरंयतउदगादृषिर्यमनुदेवगणाउभये तर्हिनसन्नचासदुभयंनच कालजवः किमपिनतत्रशास्त्रमवकृष्यशयीतयदा २४ ६७ ६७ ६७

नतर्हितदाअनुशायिनांजीवानांसाधनंनास्तियतस्तदानसत् स्थूलमाकाशादिनचासत् सूक्ष्मंमहदादिनचउभयंसदसद्भ्यामारब्धंशरीरम्
नचकालजवः तन्निमित्तभूतंकालवैषम्यम् एवंसतितत्रतदानकिमपिइंद्रियप्राणाद्यपि नचज्ञापकंशास्त्रमपि अयमभिप्रायः अर्वाक्कृद
ष्टिगतानांदेहाद्युपाधिकृतांनराणांकालवशेनचमलिनसत्वानांनतावद्भगवज्ज्ञानसामर्थ्यंतथाचश्रुतिः ननंविदाथयइमाजजानान्य-
द्युष्माकमंतरंबभूवइत्याद्याः यदातुप्रलयसमयेनबद्धंनरमस्तितदा १ पिसाधनाभावात्नभगवज्ज्ञानसामर्थ्यम् अतस्त्वदेकशरण
तयाश्रवणकीर्तनादिभक्तिरेवसकरोति २४ क्वाहंबुध्यादिसंरुद्धः क्वचभूमन्महस्तव दीनबंधोदयासिंधोभक्तिंमेनृहरेदिश ११

नः कोवेदनकोपीत्यर्थः इहसंसारमंडलेकःप्रवोचत्प्रावोचत् कोपिप्रवक्तानबभूवेत्यर्थः ननुब्रह्मादिदेवाज्ञास्यंतितत्राह अर्वागिति अस्यवि
सर्जनेनएतत्सृष्टत्वेनब्रह्मादिदेवाअपिअर्वाचीनाएवेत्यर्थः योब्रह्माणंविदधातिपूर्वमितिश्रुतेः अथतस्मादियंविसृष्टिर्यतआबभूव तंकोवेदन
कोपीत्यर्थः अनिर्वचनीयैवसृष्टिरितिभावः अनेजदिति एकमद्वितीयंएजनंकंपनंस्वस्थानात्च्यवनंतद्रहितमपिमनसोजवीयोवेगवत्तरंविभुत्वादित्य
र्थः एनत् आत्मतत्वंदेवाइंद्रियाणिनाप्नुवन् यतः पूर्वमर्शत् पूर्वमेवगतंसर्वांतरतयास्थितंननुपराग्भूतमित्यर्थः इंद्रियाणि पराग्वस्तुविषयाणितत्र

स्वविषयाणीतिभावः तिष्ठत्स्थिरमपिनन् शीघ्रगतिमनो न्यानस्येति अतिक्रम्यवर्तते तस्मिन्परमात्मचैतन्येसतितदाश्रयत्वेनवर्तमानो मातरि-
श्वावायुः अपःउदकप्रवाहवत् सततंवर्तमानाः सर्वेषांसर्वचेष्टाद्धातिसंपादयति ततंविदार्थेति व्याख्याता ११ २४
असतः उत्पत्तेः प्रागविद्यमानस्यजगतः वैशेषिकाः काणादाः सप्तपदार्थवादिनोनवीनास्तार्किकाः एतेह्येवमाहुः उत्पत्तेः पूर्वंकार्यमात्रस्यप्रागभावो
स्तिसचतत्तत्प्रागभावस्तत्तत्कार्येनिमित्तकारणं उत्पन्नेकार्येप्रागभावनाशः तस्यानादित्वेसतिसांतत्वादिति सांख्यवेदांतिनौतुसत्कार्यवादिनौ उ
त्पत्तेः पूर्वंकारणेसूक्ष्मरूपेणसदेवकार्यंकुलालादिकारकव्यापारेणव्यक्तीक्रियते प्रागभावस्यतुनकारणता अभावाद्भावोत्पत्तेरसंभवात् नास
तोविद्यतेभावइत्यादिवचनादितितयोराशयः पातंजलायोगशास्त्रप्रणेतारः जीवरूपंसत्यंनत्वौपाधिकं यथाताम्रादिरसुवर्णरूपएवसन्नौ
षधिपुटपाकादिप्रभावात्सुवर्णंभवति एवमब्रह्मभूतोजीवोयोगप्रभावाद्ब्रह्मभवतीतियोगशास्त्राशयः वेदांतिनस्तुजीवः सर्वदाब्रह्मरूपए
वास्ति अज्ञानेनस्वस्याब्रह्मरूपत्वंमत्वा संसरति यथाकश्चनराजपुत्रः राज्ञावनेत्यक्तोव्याधैः संवर्धितोव्याधएवाहमितिराजत्वाज्ञानान्मन्य

इतो ऽपिज्ञानं नसुशकमुपदिशतामपिभ्रमबाहुल्यादित्याहुः जनिमसतइति असतोजगतोजनिमुत्पत्तिंयेवैशेषिकादयोवदंति असतएव
ब्रह्मत्वस्योत्पत्तिंयेचपातंजलादयः सतएवैकविंशतिप्रकारस्यदुःखस्यनाशंमोक्षंवदंतियेनैय्यायिकाः ७. ७.

तेस्म सच केनचित्तत्वंव्याधः किंत्वमुकराष्ट्राधिपोराजात्वमसीत्यादिनोपदिष्टोज्ञानस्तत्व्याधत्वंविहायराजत्वंज्ञात्वाराजाभवतितद्वदितिवदंति
एकविंशतिप्रकारस्येति षडिंद्रियाणिषड्विषयाःषडिंद्रियजन्यज्ञानषट्कंशरीरंसुखंदुःखंचेत्येकविंशतिविधंदुःखं वैषयिकसुखस्यापिनाशादिज्ञाने
नदुःखसंबंधित्वात्दुःखत्वं एवंशरीरेंद्रियादीनामपिदुःखनिदानत्वादिनादुःखत्वं एवमेतस्यैकविंशतिविधदुःखस्यसत्यस्यैवज्ञानान्नाशोमोक्षः तथा
चगौतमसूत्रं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतरापायादपवर्गइति उत्तरोत्तरापायेमिथ्याज्ञानादिनाशेतदनंतरस्यत
त्पूर्वपूर्वस्यदोषादेरभावान्मुक्तिरितिसूत्रार्थः तथाचायंक्रमः सर्वपदार्थतत्वज्ञानेसर्वपदार्थविविक्तात्मतत्वज्ञानान्मिथ्याज्ञाननाशः तेनदोषा
णांरागादीनांनाशः प्रवृत्तिहेतुरागाद्यभावेप्रवृत्तेर्धर्मादिरूपाया अनुत्पत्तिः तदनुत्पादेचदेहांतरसंबंधरूपजन्माभावः भोगेनप्रारब्धक्षयः
ज्ञानेनसंचितक्षयः एवंभाविजन्माभावेवर्तमानदेहपातेएकविंशतिदुःखध्वंसोमोक्षः मोक्षस्यदुःखाभावरूपत्वेनैवपुरुषार्थत्वंनतुसुखरूप
त्वेनापिनित्यसुखाभावादितिप्राचीनतार्किकाः षोडशपदार्थवादिनोवदंतीत्यर्थः अद्वैतवादिनस्तुज्ञानेकनिवर्त्यस्यद्वापिसत्यत्वादर्शनान्मा

न्यः पंथाविद्यतेऽयनायेत्यादिश्रुतौ ज्ञानैकनिवर्त्यत्वेनश्रुतएकविंशानिदुःखात्मासंसारोनसत्यः किंतुरज्जुसर्पादिवन्मिथ्यैवेतिकल्पितस्यैवदुःखात्मकसंसारस्य ज्ञानान्नाशोमोक्षइतिसिद्धांतयंति सांख्यादयइति आदिपदमर्हतवादिभिन्नसर्वशास्त्रकारसंग्रहार्थं वास्तविकात्मनानात्वस्यसर्वमतेसत्वात् अर्हतमते वस्तुतएकएवात्माजीवात्मपरमात्मभेदजीवजीवभेदादिकंचोपाधिकल्पितंघटाकाशमठाकाशादिभेदइवाकाशइति सत्यमिति नित्यमित्यर्थः ध्वंसाप्रतियोगीतियावत् अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतीत्यादिश्रुतिबलेनस्वर्गादेः कर्मफलस्यनाशानंगीकारात् सृष्टिप्रलयानंगीकाराच्च एतेषांमीमांसकानांमतेदुःखप्रागभावपरिपालनंमोक्षः यज्ञाद्यकरणेदुःखोत्पत्त्यादुःखप्रागभावनाशोबंधः यज्ञादिकरणेनित्यस्वर्गोत्पत्त्यादुःखोत्पत्त्यभावेनप्रागभावपालनमिति वेदांतिमतेब्रह्मातिरिक्तस्यसर्वस्यानित्यत्वमिति एवंपंचशास्त्राणांमतान्यनूद्यषष्ठेनवेदांतशास्त्रेणापवदति तेसर्वेइत्यादिना सदेवेति

उक्तअपिचयेसांख्यादयः आत्मनिभिदांभेदंचयेमीमांसकाः विपणंकर्मफलव्यवहारमृतंसत्यंस्मरंतिवदंतितेसर्वेभारूपितेः आरोपिते भ्रमैरेवोपदिशंति ननुतदस्यासदेवसौम्येदमग्रआसीत् ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतिअनीशयाशोचतिमुह्यमानः अविद्यायामंतरेवर्तमानाः

जनिमसतःसतोमृतिमुतात्मनियेचभिदांविपणमृतंस्मरंत्युपदिशंतित आरुपितैः ७ - ७

स्वयंधीराःपंडितंमन्यमानाःजंघन्यमानाःपरियंतिमूढाः अंधेनैवनीयमानायथांधाः

इदंनामरूपात्मकंविकृतंजगत्हेसौम्य अग्रे सृष्टेःपूर्वंसदेवसद्रूपब्रह्मात्मकमेवासीत् नतुनासीदित्यसत्कार्यवादिनःकाणादस्यनिरासः ब्रह्मैवेति यआत्मानंपश्यतिसब्रह्मैवसन्ज्ञानात्पूर्वंब्रह्मरूपएवसन्ज्ञानोत्तरकालंशरीरपातोत्तरंवाब्रह्माप्येतिप्राप्नोतीतियोगशास्त्रनिरासः अनीशयेति अनीशायामायानयामुह्यमानः शोचतिदुःखीभवतीत्यज्ञानकल्पितमेवदुःखंनसत्यमितिगौतममीयमतनिरासः मीमांसकमतंपरिहरति अविद्यायामिति धीराःधीमंतोपि अविद्यायामंतरेमध्येवर्तमानाअविद्याहतज्ञानाअतोमूढाविवेकशून्याःस्वयमात्मानमेवपंडितंमन्यमानाःअतोजराजन्ममरणादिदुःखव्रातैर्जंघन्यमानाःभृशंपीड्यमानाःहंतेर्यङ् अभ्यासस्यनुक् अभ्यासाच्चेतिकुत्त्वरखंडेकुत्वं ततःकर्मलटःशानच् अतोलोपोयलोपश्चेति परियंतिपरिभ्रमंति अंधेननीयमाना अंधायथाकूपोदकपानादिक्लेशप्रापमेवप्राप्नुवंतोभ्रमंतितद्वत् आत्मभेदस्यसर्वमतसिद्धांतत्वात्तन्मतेपरिहरति

७ ७ ७ ७ ७

एकमेवेति एकपदैवकाराद्वितीयपदैः स्वगतसजातीयविजातीयभेदनिरासः तदुक्तंविद्यारण्यगुरुभिः वृक्षस्यस्वगतोभेदः पत्रपुष्पफलादिभिः वृक्षांतरात्सजातीयोविजातीयः शिलादितः तथासद्वस्तुनोभेदत्रयंप्राप्तंनिवार्यते ऐक्यावधारणाद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिःक्रमादित्यादि एकएवहिभूतात्मेति अत्रापिश्रुतौएकएवहीतिपदत्रयेणभेदत्रयनिरासः भूतात्माभूततादात्म्यापन्नःसन्जरायुजादिचतुर्विधभूतजातेव्यवस्थितः विविधतया नात्वेनावस्थितः अतएकधाएकोपाध्यनुसंधानेएकधैवबहूपाध्यनुसंधानेबहुधैवचदृश्यते एवंतिदृवार्थे जलचंद्रवदिति यथाजलधिविंबितश्चंद्र एकजलेदर्शनेएकोदृश्यतेबहुजले त्वदर्शने

एकमेवाद्वितीयंब्रह्म एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदित्यादिश्रुतिर्विरोधात् किंचवस्तुनःपुरुषस्यत्रिगुणमयत्वंसर्वमिदंसंगच्छेत ननुतदस्तीत्याह त्रिगुणमयः पुमानितिभिदायदबोधकृतात्वयीति त्रिगुणमयःपुमानित्यनेनहेतुनायाभिदाउपलक्षणमेतत् भिदादिसायस्मात्वयिविषये अबोधकृतात्वद्विषयाज्ञानविजृंभितात

त्रिगुणमयःपुमानितिभिदायदबोधकृतात्वयिनततःपरत्रसभवेदवबोधरसे २५ छ

हिंकिमज्ञानमस्तिवस्तुनः पुंसितत्रैवेत्याह ततः अबोधात्परत्रपरेअसंगेवबोधरसेज्ञानघनेसअबोधोनभवेत् नसंभवतीत्यर्थः २५ मिथ्यातर्कसुकर्कशेरितमहावादांधकारांतरभ्राम्यन्मंदमतेरमंदमहिमंस्त्वज्ञानवर्त्मास्फुटम् श्रीमन्माधववामनत्रिनयनश्रीशंकरश्रीपतेगोविंदेतिमुदावदन्मधुपतेमुक्तःकदास्यामहम् १२ छ छ छ

बहुधादृश्यतेनेनद्वदित्यर्थः

आदिपदात्तद्यथेहकर्मचितोलोकः क्षीयतेइतितैषातर्केणमतिरापनेयेत्यादिश्रुतिसंग्रहः श्रीमन्निति सर्वतःशोभमान माधवमधौगोचापत्येषुवतीर्ण त्रिनयनेति श्रीशंकरेतिशिवनामकीर्तनं यद्वात्रयाणांलोकानांलोचनरूपोनायकोवाश्रियालक्ष्म्यासक्तानांशंकरोतीतितयोः संबुद्धिः श्रीपतेलक्ष्मीकांत गोविंदगोकुलादौविहारशील मधुपतेमथुरायांद्वारकायांचविराजमान मुदामेव्यावदन्नुकदामुक्तःस्यांयद्वामुक्तोमुक्तपुनरकालमपिमुदामोक्षाधिकानंदेनवदन्कदास्यामिति १२ २५

छ छ छ छ छ छ छ छ

पृथक्ब्रह्माभिन्नंनास्तीत्यर्थःस्यात् तत्रपृथक्सत्वाभावेसत्वेनप्रतीतिर्विरुद्धेनेत्यर्थः असतोधीति असतोनामरूपव्याकृतिरहितत्वेनभू- न्यतुल्यात् ब्रह्मणोनिमित्तभूतात् नविद्यतेधीर्यस्मात्तदधिमूलाज्ञानं मनोमहत्तत्वास्यासमष्टिबुद्धिरसृजत अजायत अज्ञानमेवसमष्टि

नन्वेवंयद्यसन्नोत्पद्यतेयदिचत्रिगुणमयःपुरुषोनभवतितर्हीदंप्रपंचजातंपुरुषश्चपृथक्नास्तीत्युक्तंस्यात् कथंतर्हितयोःसत्वेनप्रती निरतआह सदिवमनइति मनःमनोमात्रविलसितमिदंत्रिवृत् त्रिगुणात्मकंप्रपंचजातमसदेवसदिवविभातिकथमितिचेत्तत्रा- ह त्वयीति त्वय्यधिष्ठानेअधिष्ठानसत्तयासद्रूपतयेत्यर्थः नकेवलमिदं कारास्पदंकिंतु आमनुजात् मनुजःपुरुषः अभिवि धावाकारः पुरुषमभिव्याप्येतिपुरुषस्यापिपृथक्सत्वप्रतीतिर्मनोमात्रविलसितेत्यर्थः तथाचश्रुतिः असतोधिमनोसृजत म नःप्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजाअसृजत तद्वाइदंमनस्येवपरमंप्रतिष्ठितं यदिदंकिंचेति नन्वात्मविदामपिविश्वंसदेवस्फुर

सदिवमनस्त्रिवृत्त्वयिविभात्यसदामनुजात्सदभिमृशंत्यशेषमिदमात्मनयात्मविदः नहिवि कृतिंत्यजंतिकनकस्यतदात्मनयास्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मनयाऽवसितम् २६ ७

तिअतःकथमसत्स्यादतआह सदभिमृशंतीति आत्मविदस्त्वशेषमिदंभोक्तृभोग्यात्मकं विश्वमात्मनयैवसदभिमृशंतिसदि तिजानंति आत्मकार्यत्वान्नपृथगित्यर्थः तथाहि यदुपादानकंयत्कार्यंभवति तत्तेनैवरूपेणप्रतीयते उपादीयतेचेति- लोकाचारेणदर्शयति नहिविकृतिमिति कनकस्यविकृतिंकुंडलादिकंकनकार्थिनोनत्यजंति अत्रहेतुः वदात्मनयाकनक रूपत्वेनेत्यर्थः अतः स्वकृतमिदं विश्वमनुप्रविष्टंचपुरुषरूपमात्मनयैवावसितंनिश्चितम् २६ यत्सत्वतःसदाभातिजग देतदसत्स्वतः सदाभासमसत्यस्मिन्भगवंतंभजामतम् १२ ७

मनोरूपेणाविवर्तितमभूदित्यर्थः तच्चमनःप्रजापतिंसत्यलोकवासिनंब्रह्माणमसृजत तस्माद्यदिदंपरिदृश्यमानंकिंचकिंचनतदिदंमनस्ये १४ वसमष्टिबुद्धावेवपरमंयथास्यात्तथाप्रतिष्ठितंप्रकर्षेणस्थितमित्यर्थः १२ २६ ७ ७ ७

नवपरिये नेहनानेति इह ब्रह्मणि नाना सजातीयादिभेदस्तु न किंचन किमपि नास्ति वस्तुतः कल्पितमेव सर्वं भासत इत्यर्थः मृत्योरिति इह ब्रह्म-
णि यः नानेव कल्पितभेदशालित्वेन नानात्वेन नानात्मकं विश्वं पश्यति स मृत्योरनंतरं मृत्युं जन्ममरणादिपरंपरारूपसंसारं प्राप्नोतीत्यर्थः ननु ज्ञानं ब्र-
ह्मज्ञानं सुकरमेव ज्ञानमात्रान्मोक्षसिद्धेः कृतं भक्त्या अलं साकारेश्वरभजनेन मास्तु भगवद्भक्तिरित्यर्थः एवं हि वेदांततात्पर्यानभिज्ञास्तच्छा-
स्त्राभिमानिनो वदंति अज्ञानकृतः संसारो ज्ञानादेव निवर्तते न तत्र ज्ञानान्यसाधनापेक्षा न हि रज्जुज्ञानकृतसर्पनिवृत्तिर्ज्ञानातिरिक्तदंडप्रहार-
देवतार्चनादिकं साधनमपेक्षते ज्ञानं च प्रमाणाधीनमिति वेदांतश्रवणादेव ब्रह्मज्ञानं न तत्र भक्त्यपेक्षा न हि चक्षुरादेः स्वविषयज्ञानजनने भ-
क्त्यपेक्षा न चाग्निष्टोमादिवाक्यैः श्रद्धावतां स्वार्थधर्मबोधने भक्तिरपेक्ष्यते न च श्रद्धैव भक्तिरिति वाच्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वित इत्यादौ भेदेनो-
क्तेः न च वेदांतश्रवणात्परोक्षज्ञानमेव जायते न तत्सदापरोक्ष्याय तत्र त्वपेक्षेति वाच्यं वाक्यश्रवणादेवापरोक्ष्यमिति विवरणसिद्धांतात् शब्दो

ननु सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति इत्यादिश्रुतिभिरेवंभूतस्य भगवतः प्रतिपाद-
नात् तज्ज्ञानं सुकरमेवेति कृतं भक्त्या अत आह नवपरिचरंतीति न वेति कर्मणि षष्ठी त्वां ये परिचरंति छंदसि व्यवहिताश्चेति प-
च्छब्देन व्यवधानमदोषः केन रूपेण अखिलसत्त्वनिकेततया अखिलानि सत्त्वानि निकेतो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता
तया सर्वभूतावासतयेत्यर्थः उत एव अविगणय्य तिरस्कृत्य निर्ऋतेर्मृत्योः शिरः मूर्धानं पदा पादेन आक्रमंति मृ-
त्योर्मूर्ध्नि पदं दधतीति ते नरांते मुच्यंत इत्यर्थः ये पुनर्विमुखाः अभक्तास्तान् गिरा वाचा पशूनिव विबुधान्विदुषोऽपि पाशिव
यसे बध्नासि कुतः त्वयि कृतसौहृदाः त्वयि कृतं सौहृदं प्रेम यैस्ते खलु निश्चितं पुनंति पवित्रयंति आत्मानमन्यानपीति
शेषः नेतरे तथा च श्रुतिः तस्य वाक्तंति नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तंत्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितमिति अयमभि-
प्रायः सत्यमेवंभूतमात्मानं श्रुतयः प्रतिपादयंति २ ६ ६

हि परोक्षवस्तु विषये परोक्षज्ञानं जनयति सन्निकृष्टप्रत्यक्षार्हवस्तुविषये तु प्रत्यक्षमेव ज्ञानं जनयति तथा च यत्साक्षादपरोक्षात् ब्रह्मेति प्रत्य-
गभिन्नब्रह्मणो नित्यसन्निकृष्टत्वादपरोक्षत्वाच्चापरोक्षमेव ज्ञानं महावाक्याज्जायते दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यवत् न हि दशमस्त्वमसीत्युक्ते त्व-
द्दशमत्वज्ञाने भक्त्याद्यपेक्षेति सर्वभूतावासतयेति खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् सरित्समुद्रांश्च हरेः शरी-
रं यत्किंच भूतं प्रणमेदनन्य इत्याद्युक्तरीत्येति भावः इदं श्रवणकीर्तनार्चनादिरूपलक्षणं तस्य वागिति वेदरूपा वाक् तंतिर्महारज्जुः ब्राह्मणा-
दिनामानि तंतिसंयुक्तदामानीव यथा तंत्यां दामभिर्वृषा बध्यंते एवमीश्वरस्य विधिनिषेधलक्षणया वेदवाण्या तं निरूपया दामरूपैर्नामभि-

रिदं सर्वं जगत् सितं बद्धं ब्राह्मणस्त्वं षट्कर्माणि कुरु क्षत्रियादिस्त्वं यजनादित्रयं ब्रह्मचारी वेदपाठमित्येवमादिना संपन्नमित्यर्थः एवंभूतं भस्य
गाभिन्नं सज्जानीयादिभेदशून्यं प्रतिपादयंतीति सत्यमित्यन्वयः तत्रापरोक्षवस्तु विषयकप्रमाणानामपरोक्षज्ञानजनकत्वनियमं बाधाभि
प्रेनमंगीकरोति यद्यपीत्यादिना मतत्यनपेक्षां निरस्यति तथापीति शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वस्वभावात् श्रवणकाले परोक्षमेव ज्ञानं नि
दिध्यासनोत्तरमेव मनसा साक्षात्कार इति वाचस्पतिमते श्रवणोत्तरमपि साक्षात्कारार्थं निदिध्यासनाद्यपेक्षावत् सिद्धा मतत्यपेक्षाविव
रणकारमतेऽप्याह असंभावनेति अयं तत्र विवरणसिद्धांतानुसार्याशयः श्रवणकाले उत्पन्नमपि अपरोक्षज्ञानमसंभावनाद्यनंतदोषैः
प्रतिबद्धतया नाविद्यानिवर्तनादिकार्यक्षमं तद्युत्पन्नोप्यग्निर्मणिमंत्रादिभिः प्रतिबद्धो दाहादिकार्यं जनयति अतः श्रवणकालिकं ज्ञानम
परोक्षसंज्ञमपि परोक्षतुल्यमेव भवति ततश्च अविद्यानिवृत्त्यादिकार्यक्षमसाक्षात्कारप्रतिबंधकीभूतनानाविधेहजन्मजन्मांतरदोषप्र
तत्र च यद्यपि वस्तुनोऽपरोक्षत्वादपरोक्षमेव ज्ञानमुत्पद्यते तथाऽप्यसंभावनाविपरीतभावनातिरस्कृतत्वान्मलिनचित्तेषु परोक्षमिव भव

तव परिचरंत्यखिलसत्त्वनिकेततया त उत पदाक्रमंत्यविगणय्य शिरो निर्ऋतेः परिवयसे पशूनिव गि
रा विबुधानपि तांस्त्वय्यकृतसौहृदाः खलु पुनंति न ये विमुखाः २७ ॥ ७ ॥

तीति नापरोक्षसंसारभ्रमनिवृत्तिसमर्थम् भगवत्परिचर्यया तु सम्यगमलचित्तानां तत्प्रसादेन लब्धापरोक्षज्ञानानाम फलत एवकरकलितो मोक्ष इति
निबंधनिरासाय भगवद्भक्तिरवश्यकी भक्तिं विना दोषक्षयलक्षणचित्तशुद्ध्यसंभवात् अशुद्धचित्ते भगवत्प्रसादाभावात् तत्प्रसादाभावे साक्षात्का
रस्य खपुष्पायमाणत्वमिति सर्वसिद्धांतात् प्रतिबंधकक्षयं विनैव दशमादिवाक्यदृष्टांतेन चक्षुरादिदृष्टांतेन वा श्रवणमात्राद विद्यानिवर्तकसाक्षात्का
रांगीकारे कर्मोपासनापेक्षा[illegible]ः तथा च यज्ञादिश्रुतिविरोधः सर्वापेक्षाधिकरणविरोधश्च दुर्निवारः सर्वोपनिषत्सू पासनाविधिवाक्या
नां पादवैयर्थ्यापातश्च सोपयमात्रापेक्षाभावापत्त्या शांत्यादिसाधनविधायकश्रुतिसूत्रविरोधश्चेत्यादि बहुव्याकुलं ननु शांत्यादेः साधनत्वं शा
नोदांत इत्यादिश्रुतिबलात्स्वीक्रियते इति चेत् नूर्किं यस्य देवे परा भक्तिरित्यादिश्रुतिदर्शने गाढमंधोसि अस्यां हि श्रुतौ तस्य भक्तिमत एते कथिता
अर्था ब्रह्मात्मैक्यादयः प्रकाशंते साक्षात्कृता भवंति इत्यन्वयो भक्तिहीनस्य गुरुणा कथिता अप्यर्था न प्रकाशंत इति व्यतिरेकसिद्धेः स्पष्टत्वा
त् ननु तथापि शारीरकसूत्रभाष्यादौ भक्तेः साधनत्वं नांगीकृतमिति चेन्मैवं दुराग्रहग्रहग्रस्तप्रज्ञानां तथाभिमानात् द्वितीयाध्याये हि पांचरात्रागम
स्य विरुद्धार्थदूषणाय प्रवृत्ते रुत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणे भगवतोऽभिगमनपूजार्थद्रव्यार्जनपूजनाष्टाक्षरादिमंत्रजपध्यानादिलक्षणमाराधनं तात्रा
धिकरणे प्रतिषिध्यते ७ ॥ ७ ॥

श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्यप्रसिद्धत्वादित्यर्थकभाष्येणस्पष्टंसाधनभक्तेरंगीकारात् तथानृतीयाध्यायेद्वितिपदद्वयकृते नावत्वंहिप्रतिषेधनीत्यधि करणेनदव्यक्तमाहहीतिसूत्रेणाब्रह्मचक्षुरादिकरणैः कृच्छ्रादितपसाग्निहोत्रादिकर्मणाअक्तंसाक्षात्कृतंनभवतीत्युक्तेकथंतर्हिसाक्षात्कृतंभवतीतिशंका नरत्वेनप्रवृत्तेअपिसंराधनइत्यादिसूत्रेभाष्यं संराधनकालेपश्यंतियोगिनः संराधनंभक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानमिति भक्तिर्माहात्म्यज्ञानपूर्व कः स्नेहाख्योंनः[illegible]तिब्रह्मविद्याभरणेव्याख्यानं जपनमस्कारादिरादिशब्दार्थइतिरामानंदीयव्याख्यानं अत्रभाष्यादौस्पष्टंभक्तिः प्रतिपाद्यते एतेनज्ञानमेव[illegible]रीतिकेषांचिदुक्तिः परास्ता ज्ञानपूर्वकः स्नेहाख्यः इतिपदाभ्यांब्रह्मविद्याभरणेभक्तिज्ञानयोर्भेदोक्तेः स्पष्टत्वात् जपनमस्कारपदैरामानंदी[illegible]स्पष्टत्वात् किंचसंराधनसूत्रेब्रह्मात्मैक्यानुसंधानरूपभक्तिविलक्षणेसंराध्यसंराधकभावाभ्युपगमकृताजीवप रमात्मनोर्भेदशंकाप्रकाशादिवा[illegible]दिसूत्रेसन्निरसनंचभाष्याद्युक्तंनस्वरसतः संगच्छतेतिद्रष्टव्यं तथागीताभाष्येमन्मनाभवमद्भक्तइत्यत्रभ गवद्भक्तेरवश्यंभाविमोक्षफलमवधार्यभगवच्छरणैकपरायणोभवेत्युक्तं तथाइदंतेनातपस्कायनाभक्तायकदाचनेतिश्लोके गुरौदेवेचभक्तिरहिताय कदाचनकस्यांचिदवस्थायांनवाच्यमितिभाष्येणदेवगुरुभक्तिहीनेकथितमध्यात्मशास्त्रंनिष्फलमितितात्पर्यकेणयस्यदेवेपराभक्तिरितिश्रुत्यर्थएव-

(तथाचश्रुतयः देहांतेदेवः परंब्रह्मतारकंव्याचष्टे यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यः यस्यदेवेपराभक्तिरित्यादयः २७ तपंतुतापैःप्रपतंतु पर्वतात्
(अटंतुतीर्थानिपठंतुचागमान् यजंतुयागैर्विवदंतुवादैर्हरिंविनानैवमृतिंतरंति १४

स्पष्टंवर्णितइत्यलमतिविस्तरेण तथाचविवरणवाचस्पत्यादिसर्वसिद्धांतपर्यालोचनेश्रवणमात्रादपरोक्षसंसारभ्रमनिवर्तकः साक्षात्कारोनसंभ वति भगवद्भक्त्यादिनातुतत्प्रसादात्प्रतिबद्धः साक्षात्कारइतिसिद्धं देहांतइतियइहस्थातुमपेक्षतेतेनस्मैसर्वैश्वर्यंददाति यत्रकुत्रापिम्रियते देहांतेदेवः परंब्रह्मतारकंव्याचष्टेयेनामृतीभूत्वासोमृतत्वंचगच्छतीतिनृसिंहपूर्वतापिनीश्रुतिः अस्यार्थः यउपासकः इहलोकेउत्कर्षेण स्थातुमपेक्षतेतेनस्मैसर्वैश्वर्यंददाति सचयत्रकुत्रापिकुदेशेम्रियतांतस्मैदेवः श्रीनृसिंहोदेहांतेपरंब्रह्मतारकंप्रणवप्रतिपाद्यंप्रणवेनव्या चष्टेकथयति अत्रश्रीमच्छंकरभगवत्पादभाष्यंकामिनंप्रकृत्यदेहांतइतिविशेषणोपादानं कामित्वेनप्रागनधिकारात् निष्कामस्यत्वर्वाग पिदेवः परंब्रह्मतारकंव्याचष्टेइति येनप्रणवव्याख्यानेनब्रह्मणाऽधिगतेनामृतीभूत्वादेहत्रयोपाधेर्मुक्तोभूत्वासश्रोताकैवल्यंप्राप्नोतिइ ति अनेनभगवद्भक्तस्याशारीरकशास्त्रोक्तश्रवणमननादिज्ञानसाधनानुष्ठानंविनैवभगवदुपासनमात्रेणज्ञानान्मोक्षइतिसिद्धांतोद्योतितः तेनयदाभक्तेःसाधनांतरनिरपेक्षतयाज्ञानहेतुत्वंतदातस्याः श्रवणादिष्वनुष्ठानेकृतरांश्रवणादिभ्योज्ञानसिद्धिरितिकैमुत्यसिद्धमितिभावः यमिति एषःपरमात्मायंपुरुषंवृणुतेसंभजति अनुगृह्णातितेनैवलभ्योनान्येनेत्यर्थः अथापितेदेवपदांबुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीतएवहि जाना

विश्वत्वंभगवन्माहिम्नोनचान्यएकोपिविरंचिविन्वन् श्रेयः स्रुतिंभक्तिमुदस्येत्यादिश्रवणात् यस्यदेवइति नन्वेवमन्योपनिषत्कनश्रूयतइतिचेन्न गुणोपसंहारन्यायेनसर्वोपनिषत्त्वेनदृष्टोपसंहारात् छांदोग्यादावश्रुतायाआकाशायुसत्तेरिवबृहदारण्योक्तशांत्यादेरिवचेतिदिक् १४ २७

त्वमकरणइति नवस्तुनस्तथात्वंकर्तृत्वभोक्तृत्वं जीवानामपिनह्यात्तवकर्तृत्वादिराहित्यंतुल्यमंशांशसमभेव विशेषेणेति केनोत्कर्षेणेश्वरः सेव्यः केनापकर्षेणजीवः सेवकइत्यर्थः अपाणीति करचरणहीनोपिजवनः विभुत्वेनतत्रतत्रगच्छतीवेतिवेगवानिवभाति ग्रहीतामर्वाधार त्वात् करेणासर्वग्रहणकर्तेव एतदितरकर्मेंद्रियव्यापारोपलक्षणं चक्षुरादिज्ञानेंद्रियशून्योपिअनावृतस्वरूपज्ञानेनरूपशब्दादिविषयोपलब्धिशाली-

ननुयद्यखिलसत्वनिकेतत्वेनभगवतः सेव्यत्वमुच्यते नर्हितत्करणसंबंधात्कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रसक्त्येयानाम् नवस्तुनस्तथात्वमितिचेत्तर्हिजीवानामपितत्तुल्यत्वमितिकेनविशेषेणपुनः सेव्यसेवकत्वमिति इमामाशंकांपरिहरंत्यः अपाणिपादोजवनोगृहीतापश्यत्यचक्षुः सशृणोत्यकर्णः सवेत्तिवेद्यंनचतस्यवेत्तानमाहुरग्र्यंपुरुषंपुराणमित्याद्याः श्रुतयस्तुवंतीत्याहत्वमकरणइति करणसंबंधरहितएव अखिलकारकशक्तिधरः अखिलानांप्राणिनांयानिकारकाणिकरणानींद्रियाणितेषांशक्तीर्धारयतिप्रवर्तयतीति तथाकुतः स्वराट् यतः स्वेनैवराज

त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधरस्तवबलिमुद्वहंतिसमदंत्यजयानिमिषाः वर्षभु
जोऽखिलक्षितिपतेरिवविश्वसृजोविदधतियत्रयेत्वधिकृताभवतश्चकिताः २८ ७

तेदीप्यतेनहिस्वतः सिद्धज्ञानशक्तेरिंद्रियापेक्षेत्यर्थः अतस्तवबलिमुद्वहंतिपूजांकुर्वंतीति अजयाअविद्ययासहितास्तयायुताइत्यर्थः अनिमिषादेवाइंद्रादयः तत्सृज्याविश्वसृजोब्रह्मादयोपियथास्वंकाएवकिंकरास्स्वामिनंसेवंतेतथाऽविद्यायुक्ताद्देवादयस्त्वामितिलोकोक्तिः समदंतिचमनुष्यैर्दत्तंहव्यकव्यादिलक्षणंबलिंभक्षयंति अत्रदृष्टांतः वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिवेति यथावर्षभुजःखंडमंडलनपयोऽखिलक्षितिपतेर्महामंडलेश्वरस्यस्वप्रजादत्तबलिभुजोबलिमुद्वहंतितद्वदितिकथंबलिंवहंतितत्राह विदधतियत्रयेत्वधिकृताभवतश्चकिताइतित्वत्तोभीताः संतोयस्मिन्कर्मणिनियुक्तास्तेतत्कुर्वंतीति त्वदाज्ञापालनमेवबल्युद्वहनमित्यर्थः तथाचश्रुतिः भीषास्माद्वातः पवतेभीषोदेतिसूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्चमृत्युर्धावतिपंचमइति २८ अतींद्रियोपियोदेवः सर्वकारकशक्तिधृक् सर्वज्ञः सर्वकर्ताचसर्वसेव्यंनमामितम् १५ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

वेद्यंसर्वजडजातंवेत्ति तदितरस्यसर्वस्यजडत्वात्नरस्यवेत्तानेत्यर्थः ईश्वरोनावृतज्ञानशक्त्यादिमान् जीवस्त्व विद्यावृतत्वादिंद्रियाधी-

नज्ञानक्रियाशक्तिशालीनिर्विशेषः भीषाभीत्यावायुःपवनेवातीत्यर्थः पंचानांग्रहणंब्रह्मादिस्तंबांतचराचरोपलक्षणं १५ २८
स्थिरचरेति यथाग्नेरिति अग्नेरेकरूपादद्वितीयाच्चक्षुद्राअल्पाअग्निकणाविविधमुच्चरंति तथानद्दात्मनःकारकांतरनिरपेक्षादेकरूपात्सर्वे
प्राणाइंद्रियाणिलोकाभूरादयोविषयादेवाइंद्रियाणांलोकानांचाधिष्ठातारःभूतानिब्रह्मादिस्थावरांतशरीराणिआत्मानःअंतःकरणोपाधयो
जीवाश्चव्युच्चरंति ईक्षणलेशेनेति सर्जनेच्छादिरूपेणेत्यर्थः असद्वाइति अग्रेशून्यमासीत् शून्यादेवजगदभूदितिपूर्वपक्षार्थः सिद्धांते
नदेवंकरणभवनेक[illegible]वरंकरणपरतंत्रानराभजंतीत्यन्वयम् नकेवलमियदेवकारणं ततउत्पन्नत्वेनापितत्परतंत्रत्वादितिवदंतियथाग्नेः
क्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंतिएवमेवास्मादात्मनःसर्वेप्राणाःसर्वेलोकाःसर्वेदेवाःसर्वाणिभूतानिसर्वएतआत्मानोव्युच्चरंतीत्याद्याःश्रुतयइत्याह-
स्थिरचरजातयइतिहेविमुक्तनित्यमुक्तयदितवअजयामायायाविहरः विहारः क्रीडाभवतितदास्थिरचरजातयः स्थिराश्चचराश्चजा
तयःजात्यालिंगितादेहायेषांतेजीवाः स्युः भवेयुः कथंभूतस्यततः अजातः परस्यदूरेवर्तमानस्यासंगस्येत्यर्थः कथंविहारःउदीक्षयाईक्ष
णलेशेनननुमयिलीनानांजीवानांकथंजन्मस्यात्तत्राहउत्थनिमित्तयुजइति ईक्षयैवउत्थितानि आविर्भूतानिनिमित्तानिकर्माणितद्यु-

स्थिरचरजातयःस्युरजयोत्थनिमित्तयुजोविहरउदीक्षयायदिपरस्यविमुक्ततनः नहि
परमस्यकश्चिदपरोनपरश्चभवेद्वियतइवापदस्यतवशून्यतुलांदधतः २९ ७

क्तानिलिंगशरीराणियेषांतेयुज्यंतइतितथा ननुकिंनिमित्तोत्थानेनमदिच्छयैवभवंतु नत्वयिवैषम्याभावात्विषमसृष्टेरयोगादित्याह
परस्येति नवपरमस्यउत्तमस्यपरमकारुणिकस्यवियतइवाकाशसदृशस्यसमस्येत्यर्थः कश्चिदपरः स्वीयःपरोस्तीयश्चनभवेत्नसं-
भवतीत्यर्थः असद्वाइदमग्रआसीत् ततोवैसदजायतेत्यादिश्रुत्याशून्यपूर्वकत्वमिवप्रतीयते तदर्थंपुनर्विशिनष्टि शून्यतुलांदधतः
शून्यसाम्यंभजतः तदेवदर्शयितुंपुनर्विशिनष्टि अपदस्येति नपद्यतइत्यपदः तस्यवाङ्मनसयोरगोचरस्येत्यर्थः २९ त्वदीक्षणव
शक्षोभमायाबोधितकर्मभिः जातान्संसरतःखिन्नान्नृहरेपाहिनःपितः १८ ७ ७ ७

तुइदंजगदग्रे सृष्टेःप्राक्असत् अव्याकृतनामरूपत्वादसत्तुल्यमतिसूक्ष्मंब्रह्मैवासीत् ततोब्रह्मणःसत्व्याकृतनामरूपंजगदजाय
तेति १८ २९ ७ ७ ७ ७ ७ ७

अपरिमिताइति संसरंतोभजंतीति संसारान्मोक्षायभजंतीत्यर्थः तत्राद्वैतमतेबंधमोक्षव्यवस्थायाअसंभवंशंकते तत्रयदीति सर्वमुक्ता
नि तत्राचकश्चनमुक्तः केचनबद्धाइतिव्यवस्थापरिदृश्यमानानस्यादित्यर्थः तस्यैवांशांतरेणेति अवच्छेदवादाभिप्रायेणपूर्वपक्षः यथानेकघटावच्छि
न्नएकआकाशएक घटनाशेनस्य घटाकाशस्यमहाकाशैक्येपिसमहाकाशो घटांतरेषुतथैवावच्छिन्नस्तिष्ठतीति नमहाकाशैक्येनापिमुक्तिर्सिद्धिः एवमा
त्मनएकत्वादनेकाविद्यावच्छिन्नस्यतस्यैकस्मिन् देहेज्ञानोत्पत्त्या ऽविद्यानाशेनतच्छब्दवैतन्यैक्येपितस्यैवतच्छब्दवैतन्यस्यदेहांतरे ऽविद्यावच्छिन्नस्यसत्वान्न
मोक्षःसंभवति नहिकरचरणादौबहुशृंखलाभिर्बद्धपुरुषएकपादस्थशृंखलानाशेमुक्तोभवतीतिभावः केचनकाणादाद्यः प्रतिबिंबपक्षाश्रयेण
सिद्धांतमाह तत्रनेति अविद्याभेदेनेति अनेकाविद्यास्वएकस्येश्वरस्यबिंबरूपस्यानेकेप्रतिबिंबाः नहिप्रतिबिंबस्यप्रतिबिंबांतरमंशः एकस्यप्र
तिबिंबस्योपाधिवशेनचांचल्येमालिन्येवाप्रतिबिंबांतरस्यतदभावात् ततश्चतस्यैवांशांतरेणसंसारइतिदूषणानवतारः यत्रदेहेज्ञानेनाविद्याना
शस्तत्प्रतिबिंबस्यैवबिंबेनैक्यान्मुक्तिः अन्यस्ययथापूर्वंसंसारः सतुनेतरप्रतिबिंबस्यकोप्युपद्रवः नह्येकघटस्थसूर्यप्रतिबिंबः प्रतिबिंबांतरस्यांशस्तं
एवंतावत्परमात्मनःसकाशादविद्याकृतकार्योपाधयस्तदंशाएवजीवाजाताः संसरंतोभजंतीत्युक्तंतत्रयदोक्ता ऽविद्यानदाजीवस्याप्येकत्वादेक
मुक्तौसर्वमुक्तिप्रसंगः अथनानाविद्यास्तर्हि तस्यैवांशांतरेणसंसारानपगमान्निर्मोक्षइत्यादिनर्कवलेनवस्तुतएवनानात्मानः तत्रचतेषा

अपरिमिताध्रुवास्तनुभृतोयदिसर्वगतास्तर्हिनशास्यतेतिनियमोध्रुवनेतरथा ८

मणुत्वेदेहव्यापिचैतन्यंनस्यात् देहपरिमाणत्वेचमध्यमपरिमाणानांसावयवत्वेनानित्यत्वंस्यात् अतःसर्वगताःनित्याश्चेतिकेचनमन्यंते तत्रतता
वदुक्तदोषप्रसंगःअविद्याभेदेनतच्छुक्तिभेदेनवाबद्धमुक्तव्यवस्थासंभवात् ईश्वरस्यतुनकेनाप्यंशेनसंसारशंकेत्युक्तमेव प्रसिद्धंचात्मैक्यंसर्वश्रुतिस्मृ
भवति नन्वविद्याभेदांगीकारेगौरवंतत्राह तच्छुक्तिभेदेनवेति यथामहानतिरेकान देशभृतानिदामानिभिन्नानियद्वापच्छिन्नंतस्यैवगांमोक्षएवमेकाविद्या
तद्देशप्रतानास्तच्छन्नयोभिन्नाभिन्नास्तास्तुपरमात्मनः प्रतिबिंबानानाजीवाज्ञानेनयच्छन्नस्तुच्छेदस्तस्यैवबिंबैक्येनमुक्तिरित्यर्थः ननुतस्यैवांशांतरेणसंसा
रइत्यनेनप्रतिबिंबपक्षेपीश्वरस्यैकस्यानेकेप्रतिबिंबाअंशाएकप्रतिबिंबमुक्तावपीश्वरस्यबिंबस्यप्रतिबिंबांतररूपांशांतरेणसंसारानपगमइतितस्यैवांशांतरेणसंसारइत्यने
नदूषणापादनमभिप्रेतमित्याशंकायामाह ईश्वरस्येति प्रतिबिंबचांचल्यादिधर्माणांबिंबेसंबंधगंधस्याप्यदर्शनात् प्रतिबिंबबिंबांशत्वस्यौ
पचारिकत्वादीश्वरस्यबिंबस्यकेनाप्यंशेनबद्धत्वमुक्तत्वेनवाप्रतिबिंबभूतजीवेनसंसारीबद्धत्वंमुक्तत्वंवानेत्युक्तमेवेत्यर्थः ननुवस्तुतोनानात्म-
स्वीकारेणापिबद्धमुक्तव्यवस्थासंभवति अविद्याद्युपाधिकृतएवात्मभेदोवस्तुतएकएवात्मेतिपक्षेणापिसासंभवति तत्रकिंविनिगमकंयदो

पाधिकात्मभेदाश्रयेणैवसाव्यवस्थोपपन्नत्वात् प्रसिद्धंचेति एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः नेहनानास्तिकिंचन यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधैको
नुगच्छन् उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदित्यादिश्रुतिषुवाक्यवात्मैक्यमौपाधिकएवात्मभेदइ

किंचइमंपक्षमंतर्यामिब्राह्मणमपिनसहतइत्याह अपरिमिताइतियस्मात्एवानंताः ध्रुवास्तेनैवरूपेणनित्याः सर्वगताश्चतनुभृतोजीवाय
दिस्युः तर्हितेषांसमत्वात् शास्यशासकत्वघटनइतिकृत्वाहेध्रुवनियमोनियमनंतत्त्वयानस्यात् इतरथातुघटेन कथंयन्मयमुपाधिनोयदि
कारमायंयज्जीवाख्यमजनिजातंतत्तस्यस्वविकारस्यनियंतृनियामकंभवेत् अविमुच्यकारणतयाअपरित्यज्यकिंततसममनुस्यूतम्
ननुकिंयत्तच्छब्दैः ज्ञायतेचेदुच्यतामिदंतदितिअतआह अनुजानतांयदमतमिति जानीमइतिवदतांयदमतमविज्ञातमायम्

अजनिचयन्मयंतदविमुच्यनियंतृभवेत्सममनुजानतांयदमतंमतदुष्टतया ३०

अविषयत्वात् तथाचश्रुतिः यस्यामतंतस्यमतंमतंयस्यनवेदसः अविज्ञातंविजानतांविज्ञातमविजानतां अवचनेनैवप्रोवा
चसहतूष्णींबभूवेत्यादि किंचमतस्यज्ञानस्यदुष्टतयादोषश्रवणात् तथाचश्रुतिः यदिमन्यसेसुवेदेति दहरमेवापिनूनं-
त्वंवेत्थब्रह्मणोरूपंयदस्यत्वंयदस्यदेवेष्वित्यादि तस्माद्यत्तच्छब्दावद्योत्यमतर्क्यंकिमपिसर्वानुस्यूतत्वेनसमंनियंतृभवेदित्य
र्थः ३० अंतर्यंता सर्वलोकस्यगीतः श्रुत्यायुक्त्याचैवमेवावसेयः यःसर्वज्ञःसर्वशक्तिर्नृसिंहः श्रीमंतंतंचेतसैवावलंबे १७

निप्रतिपादनात्काणादादिपक्षोनग्राह्यइत्यर्थः आत्मनानात्वखंडनंश्लोकारूढंकुर्वन् अवच्छेदपक्षेदूषणंव्यंजयति) किंचेति इमंप
क्षंकाणादाद्युक्तमात्मनांविभुत्वनानात्वादिकमवच्छेदपक्षंचांतर्यामिब्राह्मणंनसहतइत्यर्थः आत्मनिति पृथ्व्यात्मनमंतरोयमयतीत्या
दौहिदेहाद्यंतः स्थित्वापरमात्मनोनियाम्यकत्वमुक्तं नतुसारथ्यादिवत्बहिःस्थित्वेतितत्त्वथपरंत अवच्छेदपक्षेअविद्याद्यंतःस्थितस्यजी
वत्वात्तदवच्छिन्नस्य नियामकस्योपाध्यंतरभावात् नहिघटेघटावच्छिन्नंघटानवच्छिन्नंचेत्याकाशद्वयमस्ति प्रतिबिंबपक्षेतुजलाव-
च्छिन्नजलप्रतिबिंबितेत्याकाशद्वयवदविद्यावच्छिन्नमविद्याबिंबितंचनिर्वेतन्यद्वयमस्तितत्रावच्छिन्नस्यनियामकत्वंप्रतिबिंबस्यजीव

स्यनियम्यत्वमितिसिद्धं तस्मिंस्तस्य नियामकत्वमितिदिक् समत्वादिति विभुत्वेननित्यत्वेनचेश्वरसमत्वाज्जीवस्यत्वच्छास्यनानेत्यर्थः नियमनंत्व
यनस्यादिति एवमत्यैक्यसिद्धांतेऽप्यवच्छेदपक्षाश्रयणेनियम्यनियामकभावोनस्यादित्यपिबोध्यं उपाधिनइति अविद्याद्युपाधिवशात् बिंब-
रूपब्रह्मणोविकाररूपंजीवात्मजातं तत्बिंबरूपंब्रह्मस्वविकारस्यप्रतिबिंबस्यजीवस्यनियामकमित्यर्थः ननूपाधिवहिष्ठस्यबिंबत्वंतांतर्ग
तस्यनथाचकथंप्रतिबिंबमविमुच्योपाध्यंतःस्थित्वाबिंबस्यनियामकत्वंतत्राह समनुस्यूतमिति जलावच्छिन्नाकाशमहाकाशयोरैक्यवत्
अविद्यावच्छिन्नबिंबचैतन्ययोरैक्यादुपाध्यवच्छिन्नानुस्यूतस्वरूपेणबिंबस्यैवनियामकत्वमितिभावः यस्येति यस्यब्रह्मविदोब्रह्म अमतम
विदितमितिनिश्चयस्तस्यब्रह्ममतंसब्रह्मवेदेत्यर्थः यस्यतुमतंज्ञातंब्रह्मेतिनिश्चयः सब्रह्मनैववेदेत्यर्थः यस्माद्विजानतांसम्यक्ज्ञानिनांब्रह्म
अविज्ञातंज्ञानाविषयइतिपक्षः अविजानतांअज्ञानिनांविज्ञातंज्ञानविषयोब्रह्मेतिपक्षःइति अवचनेनेति वक्ताअवचनेनवचनाभावेनैवप्रोवा
चब्रह्मवाङ्मनसागोचरमितिलक्षणयाकथयामास सचश्रोतातेनैवलक्षणेनसर्वप्रमाणाविषयंब्रह्मेतिबुध्वातूष्णींबभूवनकिंचिदपिप्र-
श्नादिकृतवानित्यर्थः यदिति यदिकदाचिन्मन्यसेसुष्ठुवेदाहंब्रह्मेति नहित्वंयदस्यब्रह्मणोरूपंतदल्पमल्पमेववेत्थ यदस्यब्रह्मणोदेवेष
धिदैवतंरूपंतदल्पमेवत्वंवेत्थेत्यर्थः १७ ३० ६ ६ ६ ६ ६
नघटतइति नन्विति परमात्मनोबिंबात्प्रतिबिंबाजीवाजायंते इतिकारणस्यबिंबस्यकार्यजीवनियामकत्वेजीवस्यकार्यत्वेनानित्यत्वप्रसं
गइत्यर्थः उपाधिजन्मनैवेति अंतःकरणोपाधिजन्मनाजीवानांबुद्धिप्रतिबिंबितप्रमातृसंज्ञकानांजन्मोच्यतइत्यर्थः अविद्याप्रतिबिं
ब्रनुयदिच परमात्मनोजीवाजायंतइतिनियंतृनियम्यभावउच्यते तथासतिजीवानामनित्यत्वप्रसंगेनप्रतिदिनंकृतनाशाकृताभ्यागम
प्रसंगःस्यात् किंचतदामोक्षोनामजीवस्यस्वरूपहानिरेवस्यात् नचैतद्युक्तंस्वप्रकाशानंदात्मनोऽविद्याकृतानर्थनिवृत्तिमात्र-

नघटतउद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयोरुभययुजाभवंत्यसुभृतोजलबुद्बुदवत्

स्यमोक्षत्वाभ्युपगमादित्याशंक्योपाधिजन्मनैवजीवानांजन्मउच्यतेनस्वतः अघटनादित्याह नघटतइतितत्रकिंप्रकृतेर्जीवरूपेणो
द्भवःस्यात् पुरुषस्यवाउभयोर्वाआद्येजीवानांजडत्वापत्तिः द्वितीयेपुरुषस्यविकारित्वप्रसंगः अतएवततृतीयइत्याशयेनोक्तंप्र
कृतिपुरुषयोरुद्भवोनघटतइतिश्रुत्याऽजत्वप्रतिपादनादपीत्याह अजयोरिति तथाचश्रुतिः
ब्रह्मजीवोऽविद्यायाअनादित्वादनादिरेवेति ततस्योत्पत्तिः जीवइशोविशुद्धाचिदित्यनेनषण्णामनादित्वोक्तेः अजयोरिति अना १८
द्योरित्यर्थः ६ ६ ६ ६

अजामेकामिति नजायतइत्यजानांमूलप्रकृतिं लोहितशुक्लकृष्णांरजःसत्त्वतमोगुणवतीं सरूपांत्रिगुणात्मिकांप्रजांएको ऽजोजीवस्तांशब्दादिविषय
रूपतापन्नांजुषमाणः सन्ननुशेतेनिरंतरंभुंक्ते जीवेनभुक्तोभोगोयस्यांतां जीवेनभुज्यमानामेनामन्यः परमात्माजहातिनास्यामासक्तिंकरोतीत्यर्थः
यद्वाएकोजः अज्ञानीजीवः अन्यःअजोब्रह्मज्ञोजीवइति अत्राजाशब्दनगौण्यावृत्त्यालौकिकछागीसादृश्यंरक्तादिरूपवत्त्वांतेजोबन्नात्मिकायांप्रकृतौप्र
तिपाद्यतेनेनतुयोगवृत्त्याजन्मराहित्यमितिकल्पनोपदेशाच्चेतिसूत्रस्यभाष्यमनेश्रुत्यंतरमनुसंधेयं परस्पराध्यस्तमिति परमात्मनिप्रकृतिरनादि
रध्यस्तास्वरूपेणतस्यांपरमात्मनोपिसत्तास्फूर्तिरूपेणसंसर्गाध्यासः अधिष्ठानस्यशुक्त्यादेः संसर्गमात्रंरजतेऽध्यस्यते रजतंस्वरूपेणशु
(अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वीःप्रजाःजनयंतींसरूपाम् अजोह्येकोजुषमाणोनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोऽन्यइति उभयसुजातुभवं
तिउभयंचनरुध्यतइतिउभययुक्तसंबद्धंपरस्पराध्यस्तमितियावत् तेनअरूपृतः प्राणाद्युपाधयोजीवाजायंतइत्यर्थः जलबुद्बुदवदितियथाके
वलेनसलिलेनानिलेनवाजलबुद्बुदानभवंतिकिंतुमिलिताभ्यांतद्वत्तत्रयथाऽनिलोनिमित्तंजलमुपादानं एवमत्रापि प्रकृतिर्निमित्तंपुरुष
उपादानं तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतः सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेति यथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःस)

स्थितइमेततोविविधनामगुणैःपरमेसरितइवार्णवेमधुनिलिल्युरशेषरसाः ॥ २१ ॥ ६

(र्वेप्राणाः सर्वेलोकाः सर्वेदेवाःसर्वाणिभूतानिसर्वएवात्मानोव्युच्चरंतीत्यादिश्रुतिषुचेतनाचेतनप्रपंचस्यपरमात्मोपादानत्वश्रवणात् क्वचि
कारित्वंपरिणामानंगीकारात् केचित्तुभः परिणाममंगीकृत्यआत्मनोविकारभियाविपरीतंनिमित्तोपादानभावमिच्छंति)

कारणस्यतेइतिसिद्धांतात् परमात्मनोपिस्वरूपाध्यासेबाधापत्त्याशून्यवादप्रसंगात् प्राणाद्युपाधयइति लिंगदेहस्यैवसृष्ट्यारंभेजन्म
भवतितेनलिंगदेहांतर्गतबुद्धिजन्मनाबुद्धिबिंबितोजीवोजायतइत्युच्यतइत्यर्थः लिंगदेहस्यापिप्रलयेसंस्काररूपेणाविद्यायांस्थितस्यैवप्रा
दुर्भावमात्रंभवति सत्कार्यवादात्स्थूलस्यापिसावशेषत्वात् अतोनकृतनाशादिदोषइतिभावः तस्मादिति तस्मादुपक्रमोक्तादेतस्मात्सत्यं
ज्ञानमनंतंब्रह्मेतिलक्षितादात्मनः परमात्मनउपादानादाकाशउत्पन्नआकाशभावापन्नाद्ब्रह्मणएववायुरित्यादिरर्थः परिणामानंगीकारादिति कारणसमसत्ता
कोन्यथाभावःपरिणामःकारणविषमसत्ताकोन्यथाभावोविवर्तः व्यावहारिकसत्यत्वयुक्तमृद्दुग्धादेर्व्यावहारिकसत्यंघटदध्यादिजायतइति
घटादिः परिणामः व्यावहारिकसत्यत्वयुक्तशुक्त्यादेः प्रातिभासिकसत्यंरजतादिजायतइतिरजतादिर्विवर्तः परिणामितएवकारणस्यवि

कारित्वं विवर्तोपादानस्य प्रकृते परमार्थिकसत्याद्ब्रह्मणो व्यावहारिकसत्त्वं जगदुत्पद्यत इति विवर्तोपादानत्वं ब्रह्मण इति नाविकारित्वप्रसंगइत्यर्थः विपरीतं ब्रह्मनिमित्तं प्रकृति
स्यादानुमिति भवतीति नचैवं जीवानामनित्यत्वेन स्वरूपहानिरेव मोक्षइति दोषापत्तिः प्रतिबिंबस्य बिंबरूपतया सत्त्वात्स्वरूपगमात् विवरणमतेहि प्रतिबिंबाध्यासोनधर्म्य
ध्यासः किंतु बिंबभेदोपाधिधर्मस्थितत्वादिधर्ममात्रमध्यस्यते स्वरूपं तु सत्यं बिंबात्मकमेवेति सिद्धांतात् भारतीतीर्थसिद्धांते परं प्रतिबिंबमिथ्यात्वु
क्तिरंजनवत् तन्मते वस्तुतः परमार्थिकजीवस्य मोक्षान्वयि त्वं बोध्यं एवं चाविद्योपाधिकस्यानादेर्बुध्युपाधिकस्य सादेर्वा जीवस्येशनियम्यत्वेन
विरुद्धं प्रतिबिंबमात्रस्य बिंबनियम्यत्वोपपत्तेरितिसंक्षेपः उपाधिभिः सहेति वास्तवजन्मसत्त्वेउपाधिलयेपि नैवलयः स्यात् ज
सर्वथानाव्यक्तनिपुरुषैक्याद्भवतीतिसिद्धम् तदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अजामेकामविनाशीवारेयमात्मेत्यादिश्रुतिबलात्उत्पत्तिश्रव
णाच्चजीवानामौपाधिकमेवजन्मनत्वनइत्युक्तम् उपाधिलयेनपरमात्मनिपुनर्लयश्रवणादपिनवास्तवंजन्मेत्याह त्वयितइति त्वयि
कारणात्मनितइमेजीवाः ततइतियतोनवास्तवंजन्मतस्माद्विविधनामगुणैरनेकप्रकारकार्योपाधिभिः सहनिलिल्युःलीनाबभूवुः त
त्रसुषुप्तिप्रलययोर्मधुन्यशेषरसाइवलीयंते यथामधुनिसकलकुसुमरसाविशेषतोनुपलक्ष्यमाणाअपिसामान्येनोपलक्ष्यंतेए
वंस्वापादौविशेषमात्रलयात्कारणस्यविद्यमानत्वात्सामान्यतोवर्ततेमुक्तौतुकारणस्यापिलयात्त्वयिपरमेनिरुपाधौसरितइवार्णे
वेलीयंतइतिविवेकः तथाचश्रुतयः यथासौम्यमधुमधुकृतोमधुनिस्तिष्ठंति नानात्ययानांवृक्षाणांरसान्समवहारमेकतांसंगमयंति
तेयथानतत्रविवेकंलभंते अमुष्याहंवृक्षस्यरसोस्म्यमुष्याहंवृक्षस्यरसोस्मीत्येवमेवखलुसौम्येमाः प्रजाः सतिसंपद्यनविदुः स
तिसंपद्यामहइति यथानद्यः स्यंदमानाः समुद्रेस्तंगच्छंति नामरूपेविहाय तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परंपुरुषमुपैति
दिव्यमित्याद्याः यस्मिन्नुद्यद्विलयमपियद्भातिविश्वंलयादौजीवोपेतंगुरुकरुणयाकेवलात्मावबोधे अत्यंतांतंव्रजतिसहसासिंधुव
त्सिंधुमध्येमध्येचित्तंत्रिभुवनगुरुंभावयेतंनृसिंहम् १८ २१ ६ ५ ५
त्वाकाशस्यहिजलोपाधिकजन्मवतोजललयएवलयोनजलसत्त्वेजलस्यतुघटोपाधिकजन्माभावात् घटसत्त्वेपिलयोदृश्यतेनतद्वदितिभावः
कारणस्येति अविद्यायाबीजरूपेणलिंगदेहस्यचेत्यर्थः तत्रसुप्तिप्रलयविषयाश्रुतिः यथासौम्येति हेसाधोमधुमधुकृतोमधुमक्षिकाः मधु
निस्तिष्ठंतिनिष्पादयंति नानात्ययानांनानागतीनांनानाजातीनांवृक्षाणांपुष्परसान्समवहारमाहृत्यएकतांमधुरूपतामापादयंति तेरसाय
थामुष्यवृक्षस्याहंरसइतिभेदंनलभंतेनविदुःपुरुषैर्ज्ञायमानभेदवंतोनभवंतीत्यर्थः पुरुषज्ञानानांरसेषूपचारात् एवमिमाः प्रजाः स्वाप १०
प्रलयादौसतिब्रह्मणिसंपद्यएकीभूयब्रह्मैक्यंप्राप्तावयमितिनविदुरित्यर्थः अथमुक्तविषयाश्रुतिः यथानद्यइति स्यंदमानाःप्रवहंत्यो

गङ्गयाः समुद्रं प्राप्यास्तमदर्शनं प्राप्नुवन्ति तथा ब्रह्मज्ञो विदेहकैवल्यकाले परात्परादेः परं बिम्बभूतं परमेश्वरं प्राप्नोतीत्यर्थः यस्मिन्निति प्रलयस्वापादि
कालेजीवसहितं विश्वं लिंगदेहादिकं विलयं यदपि प्राप्नुवदपि भाति संस्कार रूपेण सूक्ष्मतया तिष्ठति यदिति इण गताविति धातोः शतृप्रत्यये शपो लुकि शतृप्र
त्ययस्य ङित्त्वाद्गुणाभावे इयङपवादः यणेइणो यणिति यणि कृते रूपं गत्यर्थकानां प्राप्त्यर्थत्वस्य प्रसिद्धेः संस्कारावशेषलये हेतुः उद्यदिति सृष्टिकाले
जागरणकाले चोत्सन्नं भवदित्यर्थः निरवशेषलये पुनरुत्पत्तिर्न स्यादिति भावः गुरूपदेशेन ब्रह्माभिन्नकूटस्थात्मसाक्षात्कारे सति अत्यन्तमननं निरव
शेषलयं निरुपाधिनादात्म्यं समुद्रमध्ये नदीवत् व्रजति यस्मिन् तं विश्वाधिष्ठानं विश्वलयाधिष्ठानं मुक्तजीवप्राप्यं त्वमध्ये चित्तं चित्तस्य मध्ये भावये मुक्तजीवैक्य
स्थानत्वोक्त्या मुक्तप्राप्यत्वेन निरुपाधिब्रह्मत्वं नृसिंहस्य व्यंजितं त्रिभुव नस्य गुरुं जनकं हितोपदेष्टारं चेति तद्भजने गुरुद्रोहः कृतघ्नता च व्यज्यते
नृसिंहं नृषु सिंहं श्रेष्ठं हंति तं इति भवबंधच्छेदकत्वोक्त्या तद्भजने मोक्षाभावो व्यज्यते मध्ये चित्तमिति पारेमध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावसमासः निपातना-
त्पूर्वपदे एकारः अव्यालुक्समास इति वादिनो प्राचां नचपारेमध्य इति सूत्रेण सप्तम्या अलुगेव निपात्यत इति वाच्यं गंगायामध्यादागत इत्यर्थे मध्ये
गंगमागत इति प्रयोगानापत्तेरिति दिक् १८ २१ ८ ७ ६ ७ ७

नृषु तव मायया भ्रममममीष्ववगत्य भृशं त्वयि सुधियोऽभवे दधति भावमनुप्रभवम् कथम·
नुवर्ततां भवभयं तव यद्भ्रुकुटिः सृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयम् ३२

नन्वेवं तावत्परमेश्वराज्जीवा जायन्ते न तु शेन च कर्माणि कुर्वन्ति पुनस्तत्र लीयन्त इति संसारचक्रे परिभ्रमणमुक्तम् इदानीं तन्निवृत्तये परीत्य भूतानि परी
त्य लोकान् परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभिसंविवेशेत्या याभगवदनुवृत्तिं विदधतीत्याह नृषु तवमाययेति
नृषु जीवेषु अमीषु तव मायया भ्रमम् उक्तलक्षणमवगत्य ज्ञात्वा सुधियः भृशं त्वयि अभवे भवनिवर्तके भावं स्वभावम् अनुवृत्तिं दधति कुर्वन्ति कीदृशं
भ्रमं अनुप्रभवम् अनन्तप्रभवो यस्मिन् तं भ्रमम् नतः किमत आह कथमिति अनुवर्ततां अनुवर्तमानानां त्वामेव शरणं भजतां भवभयं संसार
भयम् कथं भवेत् न कथंचिदपीत्यर्थः कुतः यद्यस्मात्तव भ्रुकुटिः भ्रूभंगरूपस्त्रिणेमिः तिस्रो नेमय इवावच्छेदाः शीतोष्णवर्षाकाला यस्य सं
वत्सरात्मकस्य कालस्य सः अभवच्छरणेषु न भवान् शरणं रक्षिता येषां तेष्वेव भयं जन्ममरणादिलक्षणं सृजति करोति अत एवं भूतं संसा
रचक्रं लघ्यतन्निवृत्तये सुधियस्त्वयि भावं दधतीति ३२ संसारचक्रक्रकचैर्विदीर्णमुदीर्णनानाभयतापतप्तं कथंचिदापन्नमिह प्रपन्नं
त्वमुद्धरस्व नृहरे नृलोकम् १९ ७ ६ ७ नृषु तव परीत्येति भूतानि परीत्यस
र्वभूतेष्वात्मा एक एवेति ज्ञात्वा लोकान् स्वर्गादीन् कर्मचितत्वेनानित्यान् ज्ञात्वा सर्वा दिशः प्रदिशश्च ऐहिकविषयानप्यनित्यान् ज्ञात्वा प्रथमजां भपील

क्षणांवानमुपस्थायसंसेव्याराधनामनसाकृतस्य पमेश्वरस्यात्मानंस्वरूपं अभिसंविवेश आश्रितवान् कथंतन्मुमुक्षुरित्यर्थः संसारेति अपन्न
विपत्तिग्रस्तं कथंचित् आर्तत्वयाजिज्ञासुतयासकामतयादंभादिनावाबांधपन्नं शरणागतमुद्धरेति १९ ३२
तद्विज्ञानार्थमिति सनिर्विण्णोब्राह्मणोनित्यात्मनत्वसाक्षात्कारार्थंगुरुमेवाभिगच्छेत् नतुनिपुणोपिस्वयंवेदांतंविचारयेत् समित्पाणिःसन्निति
रिक्तपाणिर्नपश्येदितिशास्त्राद्गुपायनपाणिरित्यर्थः धनफल्गुप्याद्यलाभेआकाष्ठमप्युपायनंग्राह्यमितिव्यंजनायसमित्पदं श्रोत्रियंवेदशास्त्रा
ध्ययनसंपन्नंगुरुमितिगुरोः शिष्यसंशयच्छेदेसामर्थ्यं ब्रह्मनिष्ठंब्रह्मसाक्षात्कारशालिनमितिबोधसंचारसामर्थ्यं आचार्यवान्उक्तविधः प्रश
मत्वभगवतिप्रावोमनोनियमेसतिभवतिसो ऽ पिगुरूपसदनंविदधाति तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियंब्रह्म
निष्ठं आचार्यवान्पुरुषोवेद नैषातर्केणमतिरापनेया प्रोक्ता ऽ न्येनैवसुज्ञानायप्रेष्ठेत्याद्याः श्रुतयइत्याह विजितहृषीकवायुभिरि
ति विजितानिहृषीकाणींद्रियाणिवायुश्चप्राणोयैस्तैरपि अदांतमनस्तुरगंअदांतमदमितंमनएवतुरगः दुर्दमत्वसाम्यात् तंये

विजितहृषीकवायुभिरदांतमनस्तुरगंयइहयतंतियंतुमतिलोलमुपायखिदः व्यसन
शतान्विताः समवहायगुरोश्चरणंवणिजइवाजसंत्यकृतकर्णधराजलधौ ३३ ७

यंतुंनियंतुंयतंतिप्रयतंते अतिलोलमतिचंचलम् गुरोश्चरणंसमवहायअनाश्रित्यतेउपायेषुखिद्यंतेक्लिश्यंतीत्युपायखि
दः संतोव्यसनशतान्विताबहुव्यसनाकुलाइहसंसारसमुद्रेसंतितिष्ठंति दुःखमेवप्राप्नुवंतीत्यर्थः हेअजअकृतकर्णधराअ
स्वीकृतनाविकावणिजोयथातद्वत् गुरुणोपदर्शितभगवद्भजनसुखानुभूतौतुस्वतएवमनोनिश्चलंभवतितात्पर्यमितिभा
वः ३३ यदापरानंदगुरोभवत्पदेपदंमनोमेभगवल्लभेत नदानिरस्ताखिलसाधनश्रमः श्रयेयसौख्यं भवतःकृ
पातः २०
स्तोगुरुर्यस्यसएवपुरुषोब्रह्मवेद नैषेति वेदांतशास्त्रजन्यामतिस्तर्केणस्वमतऊहमात्रेणअपनेयाबाधार्हान यद्वातर्केणप्राप्तव्याते
त्यर्थः किंतुअन्येननिपुणेनाचार्येणप्रोक्ताप्रबोधितासतीसुज्ञानायसाक्षात्कारायभवति प्रेष्ठहेप्रियतमेति नाविकेनसंप्रतिपमसं
बोधनं २० ३३ ५ ७ ५ ७ ७

२०

परीक्ष्येति लोकान् भूरादीन् भोग्यान् परीक्ष्य विचारेणानित्यतया निश्चित्य निर्वेदं वैराग्यं प्राप्नुयात् अकृतो नित्यो मोक्षः कृतेन कर्मणा नेति यदाय- स्मिन्काले सर्वे कामा विषयाः येऽस्य विदुषो हृदि बुद्धौ वासनारूपेण प्रविष्टास्ते प्रमुच्यंते नश्यंति अथ तदैव मर्त्यः अमृतो मुक्तो भवति अत्र अस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्म प्राप्नोति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः एतस्यैवेति ब्रह्मलोकस्थानंदाच्छतगुणोत्कृष्टतयोक्तस्य परमानंदस्य ब्रह्मरूपस्य मात्रालेशमन्या

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन तथा यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्योऽमृतो भ वत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्याद्या वैराग्यमंगं विदधतीत्याह स्वजनकृतेति आत्मा देहः धाम गृहम् असवः प्राणः स्वजनादिभिः किंस र्वरसे सर्वे रसाः मात्रा निविद्यंते यस्मिन् तस्मिन् त्वयि परमानंदे एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः यतः त्वां सेवमानस्य पुंसः आत्मनि सति नृणां तुच्छैरेतैः किं कः उपयोगः इति सन् सत्यं परमार्थं स्वसुखमजानतामत एव मिथुनतः स्त्रि

स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथैस्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां सुखयति को न्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ३४

या मिथुनीभूय रतये मायासुखाय चरतां प्रवर्तमानानाम् कर्मणि षष्ठ्यौ अजानतः चरतः पुरुषान् को नु अर्थः सुखयति आनंदयति न कोपीत्यर्थः इह संसारे कथंभूते स्वविहते स्वत एव नश्वरे स्वनिरस्तभगे स्वत एव गतसारे पाठांतरे तु को न्विति त्य स्येति द्विशेषणद्वयम् अतस्त्वद्भजनमेवोचितमित्यर्थः ३४ भजनो हि भवान्साक्षात्परमानंदचिद्घनः आत्मैवाकि मतः कुर्यात् तुच्छदारसुतादिभिः २१

निभूतानि ब्रह्मादिस्थावरांतान्युपजीवंतीत्यर्थः पाठांतरे इति को न्विह स्वविहतः स्वनिरस्तभग इति प्रथमांतपाठे २१ ३४

श्रुवीति ऋषयोवेदार्थतत्त्वंजानंतइत्यर्थः तीर्थानिगंगादीनीसदनानिचवृंदावनादीनीनिद्वंद्वः अथवेति पक्षेपुरूपुण्यानिचनानितीर्थानिगुरवस्ते षांसदनानीतिकर्मधारयपूर्वपदगर्भस्तत्पुरुषः येभवत्पदांबुजहृदइत्यादिलक्षणायेचसकृत्त्वयिमनोदधतितेचतेपिचेत्यन्वयः मुंचन्नंगेति अंग

एवंगुरूपदेशेनतत्त्वमवगम्यसारासारविवेकेनचसर्वतोनिर्विघ्नदेवमहत्संगेनोपपत्तिभिःसम्यगवधारयितुंतीर्थसदनानिमुन यः पर्यटंतीतिश्रोतव्योमंतव्यइत्यादिश्रुत्यर्थमाह श्रुविपुरुपुण्यतीर्थसदनानीति तेउक्तलक्षणाः ऋषयोविमदाः निरहंकाराः यतोभवत्पदांबुजहृदः भवतःपदांबुजंहृदियेषांते अतःस्वयमेवअघभिदंघ्रिजलंयेषांतेउतअपितथाविधाअपिपुरूणिबहू निपुण्यानितीर्थानिसदनानिचक्षेत्राणितान्येवोपासनेसेवंतेभायस्तत्रैवमहत्संगोभवतिइतिअथवापुरुअधिकंभगवद्भजनल क्षणंपुण्यंयेषांतानिचतानितीर्थानिचगुरवः महांतइत्यर्थः तेषांसदनानिआश्रमान् यथाहामरसिंहः निपानागमयोस्तीर्थ

श्रुविपुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयोविमदास्तउतभवत्पदांबुजहृदोऽघभिदंघ्रिजलाः दधतिसकृ
न्मनस्त्वयियआत्मनिनित्यसुखेनपुनरुपासतेपुरुषसारहरावसथान् ३५

मृषिजुष्टेजलेगुराविति नपुनःपुरुषसारहरावसथान् उपासते पुरुषाणांसारंविवेकस्थैर्यधैर्यक्षांतिप्रमुखंहरंतीति तथा तेचते आवसथागृहास्तान् नचतेषांगृहादिभवकुत्सितसुखापेक्षेत्याह दधतिसकृन्मनस्त्वयियआत्मनिनित्यसु खइति सकृदपित्वयियेमनोदधतितेपिगृहाद्यासक्तानभवंतिकिंपुनरेवंभूताइत्यर्थः ३५ मुंचन्नंगतदंगसंगम निशंत्वामेवसंचिंतयन् संतः संतियतोयतोगतमदास्तानाश्रमानावसन् नित्यंतन्मुखपंकजाद्विगलितत्वत्पुण्यगाथामृत स्रोतःसंप्लवसंप्लुतोनरहरेनस्यामहंदेहभृत् २२

तोनरहरेयद्वाअंगंशरीरंतदंगानिचसुतदारगृहधनादीनितेषुसंगमासक्तिंमुंचन्नित्यर्थः २२ ३५ ॥ ॥ ॥

सतइदं श्रीमद्भागवतं यैर्यत्प्रसादात्प्रसंप्रकाशितं तान् श्रीधरान् श्रीनृसिंहमपि वंदे जगद्गुरून् १ अत्र सतइदमुत्थितं सदिति चोदितेति पूर्वपक्षः किंपूर्वमीमांसकानां माहोस्वित् सांख्यादीनामिति संदेहे संदिग्धेतु वाक्यशेषादिति न्यायेन श्लोकोपसंहारे उरुवृत्तिभिरुक्थजडान् इति मीमांसकोपादानात् उपक्रमउक्तसतइदमुत्थितमित्यादि पूर्वपक्षोपि मीमांसकानामेवेति निश्चित्यावतारयति नन्विति मीमांसका हि कर्मण एव परमपुरुषार्थहेतुत्वं निश्चित्य सर्वस्य वेदस्य क्रियापरत्वं वर्णयंति कर्मणश्च परमपुरुषार्थहेतुत्वं न देवे निर्वहेत् यदा कर्मफलभूतस्य स्वर्गादिजगतः सत्यत्वादिकं स्यादिति जगतः सत्यत्वं प्रवाहनित्यत्वादिकं च वर्णयंति नहि मोक्षभोग्यात्मकद्वैतस्य मिथ्यात्वेन तत्फलकस्य कर्मणः परमपुरुषार्थहेतुत्वं वेदस्य सर्वस्य असत्यफलकक्रियापरत्वं वा युज्यत इति जगत्सत्यत्ववर्णनं मीमांसकानामेवावश्यकं सांख्यकणादादीनां तु ज्ञानस्याभोग्यात्मरूपेणावस्थानात्मकमोक्षहेतुत्वं वदतां किं जगत्सत्यत्वग्रहेणेति मीमांसकानामेवायं पूर्वपक्षः तत्राम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यत इत्येतावत्पूर्वपक्षसूत्रं अस्यार्थः आम्ना

नन्वाम्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्थानां तद्भूतानां क्रियार्थेन समन्वय इति तत्र तत्र जैमिनिना वेदस्य क्रियापरत्वाभिधानाद्

पनिषदामपि तदेवयुक्तम् यथोक्तं तंत्रवार्तिककृता एतेन कर्त्रर्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिषदां नैराकांक्ष्यं व्याख्यातमिति न एकमे

वाद्वितीयं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्म अचक्षुरश्रोत्रमित्येवं तद्धि परीतात्मप्रतिपादनात् नन्वद्वितीयपरमानंदरूपस्य कर्मांगत्वं युज्यते अनुष्ठुमनंचैनद्वार्तिककृतः कथम् सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति

तेनैवोक्तत्वात् एतदर्थमेव मननाय मुनयः पर्यटंतीत्युक्तम् तत्र नावत् द्वैतस्य सत्यत्वे प्रवेदध्येवं तद्वेदनु नसंभवतीति प्रश्नोत

राभ्यां मननेन तत्त्वावधारणप्रकारमाह सतइदमुत्थितं सदिति चोदिति इदं विश्वं धर्मि सदिति साध्यो धर्मः सतउत्पन्नत्वात् हे

तुः यद्यतउत्पन्नं तत्तदात्मकमेव दृष्टम् यथा कनकादुत्पन्नं कुंडलादि तदात्मकं तद्वदिति

यस्य वेदस्य यज्ञादिक्रियाप्रतिपादनपरत्वादतदर्थानां अक्रियार्थानां सोरोदीत् प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत् वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादीनां वाक्यानामानर्थक्यं निरर्थकत्वं तस्मादनित्यमनियतं वेदस्य प्रामाण्यमुच्यत इति एवं प्राप्ते सिद्धांतसूत्रं विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति अथ प्रथमपादस्थतद्भूताधिकरणस्य सूत्रं तद्भूतानां क्रियार्थेन समन्वय इति तत्तत्तेषु भूतानां सिद्धार्थप्रतिपादकानां वाक्यानां क्रियार्थेन क्रियाप्रतिपादकेन वाक्येन रज्जतं नदेयं पशुना यजेत श्वेतमालभेतेत्यादिना सहान्वयः तथा च विधिप्रत्ययरहितवाक्यानां विधिवाक्यैः सन्निहितैर्दूरस्थैर्वा सह विधिवाक्याकांक्षितनिंदितप्राशस्त्याद्यर्थपूरणेनान्वयेक्ते सर्वस्य वेदस्य क्रियापरत्वसिद्ध्या निरर्थकत्वनिरासेन प्रामाण्यं सिद्धं अध्ययनविधिपरिगृहीते सर्वस्मिन्वेदेकस्यापि वाक्यस्यानर्थक्यासंभवात् निरर्थकाध्ययनविध्यनुपपत्तेरित्यर्थः उपनिषदामपि तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानामपि तदेवाभि

धिवाक्यान्वितत्वमेवयुक्तं स्तवेनेति क्रियारहितवाक्यानांक्रियान्वयाकांक्षावत्वेनांक्रियापरवाक्यापेक्षितार्थबोधनेननिराकांक्षत्वमितिन्यायेनोपनिष
दांतत्वमस्यादिवाक्यानामपि कर्तृत्वयोपयज्ञांगभूतोयः कर्तायजमानस्तस्यप्रतिपादनमीश्वराभेदेनस्तुत्यानिरूपणंतेनतैराकांक्ष्यंक्रियान्वयेनक्रिया
कांक्षा रहितत्वंव्याख्यानं स्पष्टीकृतंवेदितव्यमित्यर्थः आदित्योयूप इत्यादिवाक्यैःसूर्यत्वादिनायूपादिस्तूयतेसचपशुनियोजनादिनाक्रियास्वन्वेति
एवमीश्वराभेदबोधकैःकर्तृनिष्ठाक्यैर्यजमानःस्तूयतेसचकर्तृत्वेनक्रियास्वन्वेतीतिभावः श्लोकाद्बहिरेवसिद्धांतमाह नेति नत्वद्वितीयेनिस्तु
निर्दिशीयमनस्यर्थ अद्वितीयत्वबोधेनुस्वर्गादिभोग्यभोक्त्रादिद्वैतस्यकरणकर्मसंप्रदानादिकारकद्वैतस्यचबाधान्नप्रवृत्तिः एवंपरमानंदरू
पत्वबोधेस्फुटस्वर्गानंदाद्यर्थंनप्रवृत्तिः तथाचक्षुरादींद्रियरहितत्वबोधेंधबधिरादितुल्यत्वापत्त्याकर्तृत्वभोक्तृत्वासंभवान्नप्रवृत्तिःसिध्येदि
तिभावः सर्वत्रैवबहिर्विज्ञानमिति सर्वत्रवेदेविज्ञानंतत्तद्वाक्यजन्यंद्रव्यदेवताकर्मादिविषयंज्ञानंसंस्कारत्वेनज्ञायतेसंस्काररूपंभवति अत
एवव्रीह्यादिषुप्रोक्षणावघातादिसंस्कारवत्तरस्यपागादेरंगंचगम्यते एवंहिकर्ममीमांसकसिद्धांतः स्वाध्यायोध्येतव्यइतिविहितस्यवेदाध्य

तत्रपदिसद्भेदः स्वाध्यनेनदापादानत्वनिर्देशेनैवभेदप्रतीतेर्विरुद्धोहेतुरित्याह ननुनर्केहतमिति ननुनाभेदंसाधयामः किंतुतद्
सन्मत्वेनकुंडलादिवद्वैतंप्रतिषेधयामः तत्रअभेदएवस्यादित्याशंक्यानैकांतिकत्वेनदूषयति व्यभिचरतिच्वेति पितृपुत्रा
दिषुसुद्गरघटप्रध्वंसादिषुचतथादर्शनादितिभावः ननुतदुत्सन्मत्वंनामतदुपादानत्वंनतुतन्निमित्तत्वमतोनानैकांतिकत्वमित्याशंक्य
दूषयति स्वमृषेतिगुणोपादानस्यापिफणितोनगुणत्वंकिंतुमिथ्यात्वम् अन्यथाकुंडलादिवद्बाधप्रसंगात् अतःपुनरपिभ

यनस्यवेदार्थज्ञानंफलंनतुस्वर्गादि दृष्टेफलेसंभवत्यदृष्टकल्पनायाअन्याय्यत्वात् अवघातादेरिवतुषविमोकादि तच्चद्रव्यदेवतादिविषयकं
वेदाध्ययनेनसंपाद्यंज्ञानंपौरुषवाक्यादिनापिस्यादितिपुनरध्ययनवैफल्येप्राप्तेवेदाध्ययनेनैवदेवतादिज्ञानंसंपाद्यमितिनियमःस्वीकार्यः नखवि
दलनादिनापिवैतुष्येसिद्धेऽवहन्त्यादेवेतिनियमवत् तथाचयथावघातेनवैतुष्येकृतेतंडुलेषुकश्चनसंस्कारोभवतितसन खदलनादिना
तथावेदाध्ययनेनद्रव्यदेवतादिविषयकज्ञानेसंपादितेद्रव्यदेवतादिषुतादृशाज्ञानजन्यःकश्चनसंस्कारउत्पद्यतेनतसंस्कृतदेवतादिस्मरणा
दिनास्वर्गाद्यपूर्वसिद्धिर्नतुपौरुषवाक्यादिजन्यज्ञानेन एवंयागकालेपठ्यमानमंत्राणामपिदेवताकर्मादिविषयंज्ञानमेवदृष्टफलं नत्वदृष्ट
मपूर्वं अत्रापिपूर्ववत् स्मृत्यादिनाज्ञानसिद्धौनियमविधिनासंस्काररूपत्वकल्पनंपूर्ववत् एवंचसर्वत्रवेदेजायमानंज्ञानंसंस्काररूपंसिद्धं
संस्कारस्यचस्वतःफलवत्वाभावात् फलवतोयागस्यांगत्वमितिपरांगत्वंचसिद्धं आत्मविज्ञानादन्यत्रेति उपनिषज्जन्यात्मविज्ञानंविनाउप २२
निषज्जन्यात्मज्ञानंसंस्काररूपंयज्ञादिकर्मांगंचनेत्यर्थः उपनिषज्जज्ञातृज्ञानस्यकर्मांगत्वाभावात्कर्मकर्त्र्यजमानेनोपनिषद्विचा-

गोनकार्यइतिभावः नचोपनिषद्ज्ञानस्यकर्मांगत्वेस्वर्गातिरिक्तमोक्षानंगीकारात्सर्वशाखाग तोपनिषद्भागवैय्यर्थ्यमितिवाच्यं देहात्मभ्रांति
मतांजन्मांतरभोग्यस्वर्गादिफलककर्मसुप्रवृत्त्यभावेप्रासेन ज्ञांतिनिरासार्थमुपनिषदामवश्यकत्वात् देहाद्यात्मभ्रांतिरहितंयजमानविशेषंप्रत्युपनिष
द्वैयर्थ्यमिष्टमेव अतएवोपनिषद्ज्ञानंनांगं अंगंहिनियतंनत्वपाक्षिकं यथावघातादि औपनिषदात्मज्ञानंतुभ्रांतिमत्पुरुषंप्रत्येवोपयुक्तं नसर्वं
प्रतीतिपाक्षिकमितिनतस्यकर्मांगत्वमितिवार्तिकाशयः एवंनदुक्त्यैवात्मज्ञानस्यसंस्कारत्वांगत्वाभावेसिद्धे क्रियापरत्वमप्युपनिषदांमास्तुफलवद
ज्ञानार्थकत्वेनस्वार्थपरत्वोपपत्तिरितिसिद्धांत्याशयः यत्तुकेचनमीमांसकाःपत्न्यवेक्षितमाज्यंभवतीतिपत्न्याः पाशुयागेउपयोक्ष्यमाणाज्यस्यपत्नीक
र्तृकचाक्षुषज्ञानंसंस्कारएवंयागंकरिष्यतःपुंसोहंब्रह्मास्मीत्यौपनिषद्वाक्यानुसारेणावेक्षणंसंस्कारइतिसंकल्पयंतिएतत्शारीरकभाष्येएवाना
रभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्ययज्ञकर्तृसंस्कारतयांगत्वंनयुज्यतइत्यादिनाविस्तरेणदूषितंनतएवद्रष्टव्यं पूर्वश्लोकेनसंगत्यर्थमाह एतदर्थमेवेति
नक्रियापरत्वेनैवसर्वस्यवाक्यस्यप्रामाण्यंकिंतुफलवद्ज्ञानाबाधितार्थपरत्वेनैव कूपसंसुरंगछन्नपमंधः कूपेपतेदितिवाक्यानांविधिनिषेधर
हितानामपिप्रामाण्यदर्शनादित्यादिनिश्चयस्यबहुमननंविनादुर्घटत्वादितिभावः एवंश्लोकाभ्यांहरिरेवमीमांसकपूर्वपक्षंनिरस्यमननप्रकारां
तरेणश्लोकाक्षरैरपिनिरसितुमाह नत्वनादिति द्वैतस्यभोक्तृत्वभोग्यरूपस्यकर्तृक्रियाकारकरूपस्यचसत्यत्वेअबाध्यत्वेएवस्वर्गादिफल
कस्यकर्मणः परमपुरुषार्थहेतुत्वेनसर्ववेदस्यक्रियापरत्वंभवेदपि द्वैतस्यसत्यत्वमेवतुनसंभवतीतिप्रकारांतरेणानिवृत्तिपरत्वरूपवेदत
त्वनिश्चयायप्रश्नोत्तराभ्यांमननंदर्शयतीत्यर्थः इदंपदोक्तंविश्वंधर्मिपक्षः सदितिसाध्यं सतउत्थितमिति हेतुगर्भितंविशेषणमितिसतउ
त्पन्नत्वादितिहेतुः फलति ननुमीमांसकमतेआकाशादेः स्वर्गादेश्चोत्पत्त्यभावादुत्पत्तिमत्तामपिकेषांचिद्भोग्यजातानांब्रह्मणउत्पत्त्यनंगीकारा
त्कथमिदमनुमानंमीमांसकानामुभयवादिसिद्धहेत्वभावादितिचेन्न घटपटादिमात्रसिद्धस्यार्थस्यहेतुकरणदर्शनाद्वेदांतिमतासिद्ध
मेवसतउत्पन्नत्वंहेतूकृत्यैतत्पूर्वपक्षोत्थानात् अत्रसिद्धांती किंविश्वंसदित्यनेनविश्वंसदभिन्नंसतउत्पन्नत्वादितिसद्भेदः साध्यतेकिंवाविश्वं
सद्भिन्नंनेतिसप्रतियोगिकभेदाभावः साध्यतेइतिविकल्प्यमनसिनिधायप्रथमपक्षेदूषणमाह नत्वपदिसद्भेदइति ननुअभेदोभेदाभावश्चै
कएवनभेदअभेदइतिनञोभावार्थकत्वादितिचेन्न असुराधर्मादिपदेष्विवनञोविरोधार्थकत्वात्सुरविरोधीअसुराःधर्मविरोधीचाधर्मो
भावरूपीतिवदिहविरोधीअभेदः कश्चनस्वरूपसंबंधविशेषस्तत्साधनेचसर्वदास्वरूपैक्यसिद्धिरित्यभ्युपगमात् विरोधश्चभेदाभेदयोस्ते
जस्तिमिरयोरिवसहानवस्थानलक्षणइतिसतउत्पन्नत्वादित्यपादानकारकनिर्देशेनजगतिसप्रतियोगिकभेदप्रतीतौनत्वाभेदप्रतीतिरितिजाय
नइतिविरुद्धोहेतुः नहिवेदांतिमतेभावरूपस्यापितमसस्तेजःप्रतीत्यधिकरणेप्रतीतिर्भवतीत्याशयेनाह विरुद्धोहेतुरिति तर्कहतमिति

भेदप्रत्यायकेनहेतुनाअभेदप्रत्यायकंयुक्तिबाधितमित्यर्थः द्वितीयंपक्षमनुवदति ननुनाभेदमिति तत्राभेदएवेति सद्भेदनिषेधेजगतिसत्य-
त्वमेवसिध्येदित्यर्थः नचात्पक्षेउ पादाननिर्देशेनजाताभेदप्रतीतिर्भेदनिषेधस्यविरोधिनीतिशंक्यं यथाकनकादुत्पन्नंकुंडलमित्यत्रापादा-
नत्वेनकार्यत्वेनचजाताभेदप्रतीतिः कनककुंडलयोः सुवर्णत्वेनभेदनिषेधसाधनेविरुद्धानभवतितथासतउत्पन्नत्वादित्यनेनकार्यत्वेनकारणत्वे
नचजाताभेदप्रतीतिःसत्त्वेनरूपेणसत्कारणजगत्कार्ययोर्भेदनिषेधसाधनेविरुद्धानेत्याशयात् अभेदसाधनेचसर्वथैक्यसिद्धौकार्यत्व
कारणत्वरूपभेदोपिविरुद्धइतिनत्वविरुद्धोहेतुरितियुक्तमुक्तमितिदिक् अनैकांतिकत्वेनेति सव्यभिचारोनैकांतिकइतिपंचविधहेत्वाभासांतर्ग
तप्रथमहेत्वाभासत्वेनदूषयतीत्यर्थः सद्धेतुनाहिसाध्यसिद्धिर्नत्वसद्धेत्वाख्यहेत्वाभासेन सद्धेतुत्वंचसव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबा
धितेतिपंचविधहेत्वाभासभिन्नत्वं व्यभिचरतिकचेति हेतुसत्वेसाध्यासत्वंव्यभिचारः यथापर्वतोवन्हिमान्द्रव्यत्वादित्यत्रद्रव्यत्वंजला-
दौनत्रसाध्यस्यवन्हेरभावाद्व्यभिचारः तथाविध्वंसाद्भिन्नंनसतउत्पन्नत्वात् यत्यतउत्पन्नंततनोभिन्नंनयथाकनकादुत्पन्नंकुंडलंकन
कान्नभिन्नमितिसामान्यमुख्यव्याप्तौपितुरुत्पन्नेपुत्रेदंडप्रहारादुत्पन्नेघटादिप्रध्वंसेचततउत्पन्नत्वरूपहेतुसत्वेपिभेदाभावरूपसाध्यासत्वा
द्व्यभिचारः क्षत्रियादेर्देवदत्ताद्ब्राह्मण्यादौजातेयज्ञदत्तेक्षत्रियत्वसूतत्वादिनादेवदत्तत्वयज्ञदत्तत्वादिनाचभेदात् मुद्गरघटध्वंसादेर्मा
वत्वादिनाभेदात् नन्वत्रापिमनुष्यत्वादिनाभिधेयत्वादिनाचभेदोनेतिचेत् जगतिमिथ्यात्वसत्वेपिभास्मानत्वादिनाभेदनिषेधसंभवान्न
सत्यत्वसिद्धिः भासमानत्वंहिस्फुरतीत्यादिमतिन्यास्पदत्वरूपंघटादिजगतिब्रह्मणिचास्तीतिगूढाशयः ननुविध्वंसनोभिन्नंसदुपादानक
त्वात्यद्यदुपादानकंततततोनभिन्नमितिविवक्षणेपुत्रेपितुःप्रध्वंसेमुद्गरस्यचनिमित्तत्वेनोपादानत्वाभावात्तदुपादानकत्वहेतोरसत्वान्नव्यभिचार
इतिशंकते नन्विति गुणोपादानस्येति रज्ज्वारोपितत्वेनरज्जूपादानकेसर्पेव्यभिचारः रज्ज्वाव्यावहारिकसत्यत्वात्सर्पस्यमिथ्यात्वेनतद्भेदा-
दित्यर्थः अन्यथासर्पस्यव्यावहारिकसत्यत्वेबाधोनस्यात् ननुसदुपादानत्वपदेनसन्मात्रोपादानकत्वंविवक्ष्यते तथाचयन्मात्रोपादानकं
यत्ततनोनभिन्नमितिव्याप्तेर्नरज्जुसर्पेव्यभिचारः रज्जुसर्पस्याज्ञानयुक्तरज्जूपादानकत्वेनरज्जुमात्रोपादानकत्वाभावान्मिथ्यात्वंयुक्तमिति
शंकते ननुनत्रेति तुल्यमत्रापीति अविद्यायुक्तसद्ब्रह्मणउपादानत्वात्सन्मात्रोपादानत्वंहेतुर्जगतिस्वरूपासिद्धइतिजगतोमिथ्यात्वमेव
युक्तमित्यर्थः ननथोभययुगिति उभाभ्यांसदविद्याभ्यांकारणाभ्यांयुक्तमिदंजगत् अतःसन्मात्रोपादानकत्वहेतोरसिद्धेरपितथात्वस
त्यंनेत्यर्थः ननुसदेवसौम्येदमग्रआसीदितिसन्मात्रोपादानत्वश्रुतेर्मास्त्वविद्येतिशंकायामाह अयमर्थइति अविद्यायुक्तस्यैवेति
देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामित्यविद्यायुक्तत्वश्रवणादविद्यानंगीकारेविवर्तवादासंभवेनब्रह्मणोपिविकारित्वसंभवाच्चेतिभावः अर्थ

क्रियाकारित्वादिति अर्थप्रयोजनमुदकाहरणादितस्यक्रियानिर्वाहः तथाचघटस्य सत् ततत्प्रयोजननिर्वाहकारित्वात् यत्सत्त्वंतत्प्रयोज
ननिर्वाहकंतथाशुक्तिरजतादीत्यर्थः कूटकर्षापणेति कूटमविकारिखंडरहितंयत्कार्षापणंषोडशमाषादिपरिमितंसुवर्णमुद्रादितेनाखंडनाविपा
दादिभागारोपेणक्रयादिव्यवहारदर्शनात् आदिपदेनस्वप्नांगनासर्पादिनासत्यस्यसुखभयादेर्भाविशुभाशुभज्ञानस्यचदर्शनंशंकाविषादिनामरणादिकं
गृह्यते नन्वेकत्वेति हट्टपत्तनादौबिलादौचसत्यस्यरजतसर्पादेरस्यशुक्तिरज्ज्वादावारोपोभ्रमः प्रपंचस्यानारोपितस्यब्रह्मणोन्यत्राधिष्ठानेसत्तित्वे
नैकांतिकत्वमेवेतिभावः ननुनतत्रकेवलंगुणमात्रंफणिनउपादानंकिंतुअविद्यायुक्तंतथाभूतस्यावस्तुत्वाद्युक्तंफणिनोमिथ्या-
त्वमित्याशंक्यतत्तुल्यमत्रापीतिदूषयति नतथोभययुगिति अयमर्थः अत्राप्यविद्यायुक्तस्यैवसतउपादानत्वम्. एवंभू-
तस्यचनवस्तुसत्त्वम् अतःसदुपादानत्वमसिद्धमितिनवस्तुसत्त्वंप्रपंचस्येति ननुमाभूदनेनहेतुनाप्रपंचस्यसत्त्वंहेत्वंतर-
णतुसाधयामःतथाहिसदिदमर्थक्रियाकारित्वात् तथपदेवंतत्तदेवंयथाशुक्तिरजतमितितत्राह व्यवहृतयेविकल्पइषितइति

सतइदमुत्थितंसदितिचेन्ननुतर्कहतंव्यभिचरतिक्वचक्वचमृषानतथोभययुक् ७.

व्यवहारायअर्थक्रियार्थंविकल्पोभ्रमइषितइष्टएव कूटकार्षापणादिनापिकचिद्व्यवहारदर्शनात् नन्वेकत्वसतोन्यत्रारो
पोभ्रमःप्रसिद्धः अत्यंतासत्त्वेकथंप्रपंचोभ्रमःस्यात्सत्त्वेवानाद्वैतसिद्धिःउक्तंचभट्टैः अध्यस्यतेखपुष्पत्वमसत्कथमव
स्तुनि अज्ञातगुणसत्ताकमध्यारोप्येतवानवेति तत्राह अंधपरंपरयेति अंधपरंपरयायोविकल्पइत्यन्वयः अयंभावः
संस्कारजन्योभ्रमःसंस्कारसिद्धयेपूर्वप्रतीतिमात्रमपेक्षतेनवस्तुसत्त्वम् प्रतीतेरसत्यावस्तुसत्त्वाभावेनभ्रमव्यति
रेकदर्शनात् अतो।नादित्वात्पूर्वपूर्वभ्रमदृष्टस्योत्तरोत्तरंआरोपोभविष्यति
तापत्तिः असत्त्वेनस्यखपुष्पतुल्यत्वेनकथंब्रह्मणितदारोपइत्यर्थः अत्यंतासतोत्यंतासत्यधिष्ठानेवारोपोनेत्यत्रभाट्टवार्तिकमाह अध्यस्य
तइति असत्त्वाप्यदृष्टंखपुष्पंकथमध्यस्यते अवस्तुनिअत्यंतासत्यधिष्ठानेवाकथंरजतादिकमध्यस्यते नकथमपीत्यर्थः उत्तरार्धंप्रथमंवापदंचा
र्थमज्ञातोनुभूतोगुणोरूपादिःसत्तासद्भावश्चयस्यतत्तत्ज्ञातगुणसत्ताकंरजतादिकंचार्थकवापदेनअज्ञातोगुणश्चाकचक्यादिःसामान्यधर्मःस
त्तापुरोवर्तित्वादिकंचयस्यतस्मिन्नधिष्ठानेचाध्यारोप्यते करणदोषविषयदोषेंद्रियसंप्रयोगादिकरणसामग्र्यभावेतुनवारोप्यते अज्ञातगुण
सत्ताकमेववस्त्वज्ञायमानगुणसत्ताकेएवाधिष्ठाने।ध्यारोप्यतइतिनियमद्वयं आरोप्यतएवेतितुननियमइत्यर्थः अन्यत्राधिष्ठानेत्यंतासतोजग

तोवाङ्मनसाद्यगोचरेब्रह्मणिकथमारोपइतिभावः वस्तुसत्वंविषयसत्यत्वंनथाचभ्रमहेतुसंस्कारसिध्यर्थंयथार्थज्ञानंनापेक्ष्यते भ्रांतिज्ञानेना
पिसंस्कारसिध्यानादृशसंस्कारमात्रेणोत्तरत्रभ्रमसिद्धेरित्यर्थः यदभावेयदभावइतिव्यतिरेकनिश्चयेनकारणत्वनिश्चयः प्रकृतेव्यतिरेका-
दर्शनान्निवस्तुसत्वस्यभ्रमकारणत्वनिश्चयइत्याह प्रतीतोसत्त्वामिति वस्तुसत्वाभावेनविषयसत्यत्वाभावेनव्यतिरेकस्यभ्रमाभावस्यादर्शना
त्गुंजापुंजेवन्हिभ्रमाहितसंस्कारेणापिपुनस्तत्रैवगुंजापुंजादौभ्रमपरंपरादर्शनादित्यर्थः इंद्रियागोचरस्यापिब्रह्मणःस्वयंप्रकाशत्वेनस्फुरमाण-
त्वादारोपाधिष्ठानत्वंयुक्तं इंद्रियागोचरेपिनभसिसाक्षिभास्येनीलत्वमइत्यारोपदर्शनात् अधिष्ठानारोप्ययोरेकत्रज्ञानेस्फुरमाणमेवाध्यासव्या
पकंनतधिष्ठानस्येंद्रियगोचरत्वमारोप्यस्यवस्तुनःसत्यत्वंवाव्यापकंव्यभिचारादितिभावः अंधपरंपरान्यायेनेति इहवटेयक्षोस्तइतिकेनाचिदं
धेनांधउपदिष्टस्तेनान्यस्तेनान्यइतिपरंपरायांयक्षभ्रमः पूर्वपूर्वभ्रमजन्यएवनकस्यचिद्यक्षप्रमानेनचमूर्छामरणाद्यर्थक्रियापिदृश्यतेनद्व

अंधपरंपरान्यायेनव्यवहारःसत्यनीत्यप्रयोजकोहेतुरितिनन्वक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति अपाम
सोमममृताअभूमेत्यादिभिः कर्मफलस्यनित्यत्वप्रतिपादनादसत्वंनघटतेनहिनित्यवस्तुअसद्भवति तस्माद्वेदप्रति
पादितत्वाद्द्वैतंसदेवेत्याशंक्याह भ्रमयतीति हेभगवन् तेभारतीवेदलक्षणाउरुवृत्तिभिर्बह्वीभिर्गौणलक्षणादिवृ

व्यवहृतयेविकल्पइषितोंधपरंपरयाभ्रमयतिभारतीतउरुवृत्तिभिरुक्थजडान् ३६

त्तिभिरुक्थजडान्कर्मश्रद्धाभराक्रांतमंदमतीन्भ्रमयतिमोहयति अयंभावः नहिवेदःकर्मफलंनित्यमभिप्रैतिकिं
तुलक्षणयाप्राशस्त्यमात्रंविध्येकवाक्यत्वात् अन्यथावाक्यभेदप्रसंगात् तद्यथेहकर्मचितोलोकः क्षीयतेएव
मेवामुत्रपुण्यचितोलोकःक्षीयतइतिन्यायोपबृंहितश्रुत्यंतरविरोधाच्च अतःकर्मजडानामिदंभ्रममात्रमिति एतेनै
वतस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतःइत्यादीनामप्यन्यपरत्वंदर्शितंभवति ३६ ६७

दित्यर्थः अप्रयोजकोहेतुरिति अर्थक्रियाकारित्वंहेतुरस्तुसत्यत्वंसाध्यमस्त्विव्यक्तेनुकूलतर्काभावात्साध्यनिश्चयस्यप्रयोजकः
कारणंनेत्यर्थः अक्षय्यमिति चातुर्मास्यनामकयागकर्तुःसुकृतंयागजनितंस्वर्गादिफलंभोगेनकालेनवाक्षय्येसुम श्वक्ष्यमनंतमलया
नर्गकारादित्यर्थः अपामेति सोमासंयागेवपिबामतेनचामृतानाशरहिताअनंतकालंस्वर्गभोक्तारोजाताः स्मेतिक्रमेणभोग्यभोक्तृद्वैतनित्य
त्वश्रुतिः लक्षणयेति यथाप्रजापतिरात्मनोवपामुदखिददितिवाक्येनस्ववपोत्खादनरूपस्वार्थपरित्यज्यजहल्लक्षणयापशुयागप्राश
स्त्यमात्रंबोध्यतएवमक्षय्यादिवाक्यैः स्वार्थत्यागेनचातुर्मास्ययागप्राशस्त्यमात्रमुच्यते नतुफलनित्यत्वमिति मीमांसकैःस्वार्थबोधन

पूर्वकविध्यन्वयस्यार्थवादेष्वनंगीकारात् सर्वथास्वार्थत्यागस्यैवांगीकारात् तदुक्तंभगवताजैमिनिना विधिनात्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेनविधिनास्यु
रिति तदाह विध्येकवाक्यत्वादिति सर्वविधिवाक्यैः शीघ्रमद्यगतिसिध्यर्थमेकरूपेणप्राशस्त्यबोधनमेवापेक्ष्यते फलनित्यत्वादिनानार्थापेक्षणेवैरू
प्यापातात् विध्यपेक्षितार्थबोधनेनैवविधिवाक्येनैकवाक्यत्वसिद्धिः अन्यथाविध्यपेक्षितप्राशस्त्यबोधनंविहायविध्यनपेक्षितस्वर्गादिनित्यत्वबोधनेवि
ध्येकवाक्यत्वासंभवेनवाक्यभेदः प्रसज्येत ननुदेवताधिकरणोक्तवेदांतसिद्धांते भूतार्थवादरूपाणामिंद्रो वृत्रायवज्रमुदयच्छदित्यादिवाक्यानांस्वार्थेपि
प्रामाण्यंस्वीकृतंतद्वदक्षय्यादिवाक्येष्वस्त्वितिशंकायामाह तद्यथेहेति यागादिपुण्यकर्मसंपादितः स्वर्गादिः क्षयिष्णुर्भवितुमर्हतिकर्मसंपादित
त्वात् कृष्यादिकर्मचितसस्यादिवदित्यनुमानगर्भितश्रुत्यंतरविरोधात् युक्तिरहितास्य श्रुतिर्गुणवादरूपैव विरोधेगुणवादः स्यादनुवादो
वधारिते भूतार्थवादस्तद्धानादित्युक्तेः गुणवादानुवादयोश्चनस्वार्थेप्रामाण्यमितिभावः ननु आत्मनआकाशःसंभूतइत्यादिसृष्ट्यादिश्रुतिभिरेवना

उद्भूतंभवतः सतोऽपिभुवनंसन्नैवसर्पःस्रजः कुर्वन्कार्यमपीहकूटकनकंवेदोऽपिनैवंपरः अद्वैतंनवसत्परंतुपरमानंदं
पदंतन्मुदावंदेसुंदरमिंदिरानुतहरेमामुंचमामाननम् २३ ७ ७ ७ ७

नाविधद्वैतप्रतिपादनात्कथंजगन्मिथ्येत्याशंकायामाह एतेनेति अन्यपरत्वमिति नेहनानास्तिकिंचन अथातआदेशोनेतिनेति अस्थूलमनणु
इत्यादिनिषेधवाक्यापेक्षितनिषेध्यसमर्पकत्वंसृष्टिवाक्यानां अथवाब्रह्मणिप्रपंचनिषेधेन्यत्रसत्त्वशंकास्यात् ब्रह्मोपादानत्वेन्यथाउपादानादन्यत्र
कार्यसत्तानिषेधोसिद्धः ब्रह्मण्यपितन्निषेधेनिःशंकमद्वैतसिद्धिरितिसृष्टिश्रुतिभिः सर्वप्रपंचस्यब्रह्मोपादानकत्वंश्राव्यतइत्यद्वैतपरत्वमेवसृष्टि
श्रुतीनामित्यर्थः उद्भूतमिति सद्रूपादपिभवतउत्पन्नंविश्वं सन्नैवसत्यंनैव यथास्रजव्यावहारिकसत्यायाः उत्पन्नः सर्पोव्यावहारिकसत्योन
किंतुमिथ्यैव कूटस्वर्णकार्यमर्थक्रियांकुर्वदपिभवति नतोर्थक्रियाकारित्वेनापिहेतुनाविश्वंसत्यं अक्षय्यादिवाक्यरूपः सृष्ट्यादिवाक्यरूप
श्ववेदोपिएवंपरः विश्वसत्यत्वपरोन ततएवसर्वोवेदः क्रियापरइत्यपिनेतिभावः एवमद्वैतेपरमार्थिकेपिसतिभक्तसेव्यसेवकभावादिद्वैतंकल्प
नयाभजे त्वमपिमामामुंच नायंमाद्भक्तोनापिदुःखादिसंसारभाक्स्वतन्द्रष्टेवमिथ्यैवाक्रोशकारीत्यद्वैतदृष्ट्यामांनोपेक्षस्वेत्यर्थः २३ ३६

मृल्लोहकार्ष्णायसेति मृत्तिकासुवर्णायोरूपाणामित्यर्थः यथासोम्येति एकेनकारणभूतेनमृत्पिंडेनविज्ञातेनसर्वंतत्कार्यं घटशरावादिविज्ञातंस्यात् कथमितिचेत्तत्राह वाचारंभणमिति नामधेयंनामैव यद्यदिविकारः केवलं नामैव अनस्तद्वाचारंभणंवाचैवकेवलमारभ्यते व्यवह्रियते वा गारभ्यंनामातिरिक्तविकारः सत्योनास्त्येवमृत्तिकेवसत्यं वस्तुसत्यर्थः लोहमणिनासुवर्णपिंडेन नखनिकृंतनादिनाकार्ष्णायसपिंडेनवि:::

नदेवंप्रपंचस्यसत्वेसाधकंनास्तीत्युक्तम् इदानीमसत्वेसृष्टिप्रलय श्रुतयोयतोवाइमानिभूतानिजायंतेइत्याद्यास्तन्मूलंचानुमानं प्रमाणमित्याह नयदिदमितिपद्यस्मात् इदंविश्वमग्रेसृष्टेःपूर्वंन आसन आसीत् सदेवसौम्येदमग्रआसीत् आत्मावाइदमेक एवाग्रआसीदित्यादिश्रुतेः नचानिधनात्प्रलयात् अनुअनंतरं भविष्यत् भविष्यति नासदासीन्नोसदासीत्तदानीमित्यादिश्रुतेः अतःकारणात् अंतरामध्येऽपिएकरसेकेवलेत्वयिमृषामिथ्यारूपमेवविभातीतिमितंनिश्चितम् यतएवमतःश्रुत्याद्रविणजातिविकल्पपथैःद्रविणजातीनांद्रव्यमात्राणांमृल्लोहकार्ष्णायसरूपाणांविकल्पाभेदाघटकुंडलादयःतेषांपंथानोमार्गाःप्रकारास्तैरुपमीयतेसदृशतयानिरूप्यतेयथातत्रकार्यकारणानांनामधेयमात्रताकारणंमृदाद्येववस्तुसत्यम् तथाऽत्राप्याकाशादीनांनाममात्रता

नयदिदमग्रआसनभविष्यदतोनिधनादनुमितमंतरात्वयिविभातिमृषैकरसे अतउपमीयतेद्रविणजातिविकल्पपथैर्वितथमनोविलासमृतमित्यवयंत्यबुधाः ३७ ७ ७ ७

ब्रह्मैवसत्यम् तथाचश्रुतिः यथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृन्मयंविज्ञातंभवतिवाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यम् यथाएकेनलोहमणिनासर्वंलोहमयंविज्ञातंस्यात् यथाएकेननखनिकृंतनेनसर्वंकार्ष्णायसमित्यादितस्माद्स्यसत्वेप्रमाणाभावादसत्वेप्रमाणस्यविद्यमानत्वात् वितथमनोविलासमृतंसत्यमितियेऽवयंतिजानंतितेअबुधाः अज्ञाइत्यर्थः अत्रैवंप्रयोगःविवादाध्यासितंनसत् आद्यंतयोरविद्यमानत्वात् विकारित्वाद्दृश्यत्वाच्चशुक्तिरजतादिवत् इत्यन्वयदृष्टांतः आत्मवच्चेतिव्यतिरेकदृष्टांतः ३७ मुकुटकुंडलकंकणकिंकिणीपरिणतंकनकंपरमार्थतः महदहंकृतिखप्रमुखंतथानरहरेनपरंपरमार्थतः २४ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ७ ७ ७

ज्ञानेनतद्विकारभूतछुरिकादिविज्ञातमित्यादि विवादाध्यासितं सत्यंवामिथ्यावेतिविवादविषयीभूतंविश्वंनसत्यंआद्यंतयोरविद्यमानत्वादित्यादिपृथग्हेतुत्रयं अन्वयेशुक्तिरजतादिवत्व्यतिरेकेआत्मवदितिज्ञेयं मुकुटेति मुकुटादिरूपेणपरिणतंविकारभावंप्राप्तंसर्वंपरमार्थतः कनकमेवेत्यर्थः २४ ३७ ७ ७ ७

सयदजया द्वासुपर्णेति द्वावुभौजीवेश्वरौसुपर्णासुपर्णौशोभनगमनवंतौसयुजौयोयंप्रतिबिंबभावेननित्यसंयुक्तौसखायौउपकार्योपकारक भावेनवर्तमानौ यद्वानित्यत्वेनसमानस्वभावौ समानमेकंवृक्षंवृश्च्यतेछेद्यतेइतिनाशवत्वेनवाप्रियाप्रियादिबहुफलवत्वपुण्यापुण्यादि बहुबीजवत्वादिनावाद्वृक्षसदृशंशरीरंपरिषस्वजातेभोक्तृत्वेननियामकत्वेनचैकंशरीरमाश्रितवंतावित्यर्थः तयोर्मध्ये अन्यः एकोदेहत्रयतना दात्म्याभिमानी अंतःकरणप्रतिबिंबोजीवः पिप्पलंकर्मफलंसुखादिस्वादुयथातथा अत्तिभुंक्ते अन्यःनित्यमुक्तईश्वरःअनश्नन्कर्मफलम

ननुयदिप्रपंचानामनास्त्येवतदाः सतानेननचैतन्यस्यसंबंधगंधोपि तर्हिकिमपराद्धंजीवेनयतोऽयंसंसरति किंवाबहुपुण्यमीश्वरस्य यतोनित्यमुक्तः किंविषयंचतदाकर्मकांडमित्यपेक्षायांजीवेश्वरविशेषम् द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीति अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णामित्याद्यावदंतीत्याह सयदजयेति सजीवः यद्यस्मात् अजयामायया अजामविद्यामनुशयीत आलिंगेत तांगुणांश्चदेहेंद्रियादीन्जुषन्सेवमानआत्मतयाअध्यस्यन् तदनुतदनंतरं सरूपतांतद्धर्मयोगंचजुषन् अपेतभगःपिहितानंदादिगुणः सन्मृत्युंसंसारंभजतिप्राप्नोतितर्हिविषयमेवचकर्मकांडमितिभावः त्व मुतत्वंतुजहासितामजांमायाम् ननुसाम्येवास्तिकथंत्यागस्तत्राह अहिरिवत्वचमितिअयंभावः यथाभुजंगःस्वगतमपिकंचुकं

सयदजयात्वजामनुशयीतगुणांश्चजुषन्भजतिसरूपतांतदनुमृत्युमपेतभगः त्वमुतजहासितामहिरिवत्वचमात्तभगोमहसिमहीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ३८ ७ ७

गुणबुद्ध्यानाभिमन्यतेतथात्वमजामतहिनिरंतरास्त्राद्रसंधिनुकामधेनुवृंदपतेरत्नयाकृत्यमितितामुपेक्षसइतिकुतएतत्तत्राह आत्तभगःनित्यप्राप्तैश्वर्यः महसिपरमैश्वर्येअष्टगुणितेअणिमाद्यष्टविभूतीमतिमहीयसेविराजसेकथंभूतः अपरिमेयभगःअप रिमितैश्वर्यः नत्वन्येषामिवदेशकालादिपरिच्छिन्नंतत्राष्टगुणितमैश्वर्यं अपितुपरिपूर्णस्वरूपानुबंधित्वादपरिमितमित्यर्थः ३८ नृसंनीतवबीक्षणांगणगनाकालस्वभावादिभि र्भावान्सत्वरजस्तमोगुणमयानुन्मीलयंतीबहून् मामाक्रम्यपदाशिरस्यतिभरं संमर्दयंत्यातुरंमायानेशरणंगतोऽस्मिनृहरेत्वामेवतांवारय २५ ७ ७ १ मुंजानोपिअभिचाकशीतिस्वप्रका शचिद्रूपेणविराजतइत्यर्थः निरंतरेति निरंतरसततमात्म्यादिभ्यः आनंदिभ्यः संविदःस्वानंदस्फुरणानितान्येवकामधेनुवृंदानितेषांपत्युःपाल कस्यनित्यसंविदएकत्वेपिकालभेदेनबहुत्वव्यपदेशः वृंदानांपालनंचनित्यस्फूर्त्तस्वस्मिनसंरक्षणं अजयामायया श्लेषेण छाययातहित्वयितिति परिपूर्णस्वरूपानुबंधित्वादिति भगवतःसर्वप्रकारकैश्वर्यस्यगुणानांचतन्मुखादिविग्रहस्यचचिद्रूपत्वात्मायाकार्यताभावेननित्यस्वरूपभूतत्वादित्यर्थः

२५ ४

कामानिति कामान्विषयान्यःकामयतेप्रार्थयतेमन्यमानःदोषानभावयन्विषयगुणानेवचिंतयन्सः तैःकर्मभिःकामैःधर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुविष
येच्छारूपैः सहतत्रतत्रयोनिषुविषयप्राप्तिनिमित्तंजायते कामाःकर्मरूपेरयंतितत्कर्मवशात्प्राप्तैरेवकामैर्वेष्टितस्तत्रतत्रजायतइत्यर्थः अ

एवंतावदुक्तसाधनकदंबेनयेभगवंतंभजंतितेमृत्युंतरंति इतरेसंसरंतीत्युक्तम् इदानींयेबहिःसंगंपरित्यज्यभगवन्मार्गेप्र
वृत्ताअपिकथंचिदंतर्वासनाशिनःकामान्नमुंचंतितेनभगवंतंप्राप्नुवंति नचेहसुखंलभंते केवलंकुयोनीरेवप्राप्नुवंतीति
तानुशोचन्कामान्यःकामयतेमन्यमानःसकर्मभिर्जायतेतत्रतत्रेत्यादिश्रुत्यर्थमाह यदिनसमुद्धरंतीति हेभगवन्
येयतयोहृदिस्थिताःकामजटाःकामस्यमूलानिवासनाः यदिनसमुद्धरंतिनोत्पाटयंतितेषामसतांभवान्हृदिगतोपिदुर
धिगमःदुष्प्रापःकथम् अस्मृतकंठमणिःविस्मृतोयःकंठमणिःतत्तुल्यःसयथाकंठेवर्तमानोप्यस्मृतश्चेदप्राप्तइवभवति तद्वदि

यदिनसमुद्धरंतियतयोहृदिकामजटादुरधिगमोसतांहृदिगतोऽस्मृतकंठमणिः असुतृपयो-
गिनामुभयतोऽप्यसुखंभगवन्ननपगतांतकादनधिरूढपदाद्भवतः ३९ ७ ७

तिनकेवलमेतावत् किंतुअसुतृपयोगिनामिंद्रियतर्पणपराणांयोगच्छद्मनामुभयतोऽप्यसुखमिहामुत्रचदुःखमेवत
दाह अनपगतांतकात् अनिवृत्तात्मृत्योःलोकाराधनधनार्जनादिक्लेशान् भोगवैभवप्राकट्यभयाच्चेहनावद्दुःखंभवत-
ईश्वरादपिदुःखंकथंभूतात् अनधिरूढपदात् अनधिरूढंपदंस्वरूपंयस्यतस्मात् तत्स्वरूपप्राप्त्यभावादविद्यावद्भिर्यत्नेनप्राप्त-
निजधर्मातिक्रमनिबंधनत्वदंडरूपनरकप्राप्तेरमुत्राप्यसुखमित्यर्थः ३९ दंभंन्याससमिषेणवंचितजनंभोगैकचिंतातुरं
संमुह्यंतमहर्निशंविरचितोद्योगक्लमैराकुलम् आज्ञालंघिनमज्ञमज्ञजननासंमाननासन्मदं दीनानाथदयानिधामपर
मानंदप्रभोपाहिमाम् २९

त्वदवगमी   एषइति ब्राह्मणस्यब्रह्मविदः महिमामाहात्म्यं नित्यएकरूपः यतः पुण्यकर्मणानवर्धते पापकर्मणाच्चकनीयान्क्षीणोन

नुयतेर्नकिमपिकृत्यमस्मिप्रारब्धमेवसुखोपभोगेनापक्षप्यते अतःकिमितिवृथाशप्यतेउभयतो ऽप्यसुरवगतिश्रूयतेच- एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनकर्मणावर्धतेनोकनीयानित्यादितत्राह त्वदवगमीति हेसगुण षडैश्वर्ययुक्तत्वदवगमीत्वज्ज्ञान वान् भवदुत्थशुभाशुभयोः भवतः कर्मफलदातुरीश्वरान्हेतोरुत्थयोराविर्भूतयोः शुभाशुभयोः प्राचीनपुण्यापुण्यकर्मणोः फलभूतान्गुणविगुणान्वयान्सुखदुःखसंबंधान्नवेत्तिनानुसंधत्तेतर्हितदानींचदेहभृतांदेहाभिमानिनांमहतीनिशिकि रीर्गिरः विधिनिषेधलक्षणानवेत्तिविगतदेहाभिमानतयाकार्याकार्यबोधाभावान्ननियुज्यतइत्यर्थः युक्तंचैतत् यतःकार

त्वदवगमीनवेत्तिभवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयांस्तर्हिदेहभृतांचगिरः अनुयुगमन्वहं सगुणगीतपरंपरयाश्रवणभृतोयतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ४० ७ ७

णात्मनुजैरन्वहंश्रवणभृतः अनुदिनंश्रवणेनचेतसिधृतस्त्वंतेषामपवर्गगतिः अपवर्गरूपागतिर्भवसिकथंश्रवणभृतः- अनुयुगंप्रतियुगंयागीतपरंपराउपदेशसंततिः तयासत्संप्रदायानुसारेणेत्यर्थः एतदुक्तंभवति येतावत्तत्वज्ञानिनःतते- षांकर्माधिकारशंका ऽपियेचानवरतंत्वत्कथाश्रवणादिनिष्ठाः तेषामप्यासन्नभवसदानांनविधिनिषेधबाधःइतरेषां तुयोगच्छ्यनेंद्रियलालसानामुभयतोऽप्यसुखमिति ४० अवगमंतवमेदिशमाधवस्फुरतियन्नसुखासुखसंग मः श्रवणवर्णनभावमथापिवानहिभवामियथाविधिकिंकरः २७ ७ ७ ७

भवर्तानि २७ ४० ७ ७ ७ ७ ७

द्युपतयएवति सहोवाचयदूर्ध्वमिति सयाज्ञवल्क्यउवाच हेगार्गि यत्‌ब्रह्मादिब्रह्मांडकटाहादूर्ध्वमुपरि तत्रपृथिव्याअधस्तनांडकटाहादर्वा-क्‌अधः यच्चद्यावापृथिवीइमेअनयोर्द्यावापृथिव्योरंतरामध्येभूतमतीतंभवनवर्तमानंभविष्यत्‌वर्तमानादूर्ध्वकालभावियत्तत्‌सर्वयदधीनमाचक्षतइतियस्यांतरामध्येद्यावापृथिव्यौभूतवर्तमानादिसर्वंजगच्चेतिवा ब्रह्मन्‌ब्रह्मण्यनिर्देश्येइत्यत्रपूर्वपक्षोक्तंपदार्थस्यैववाक्यार्थत्वमितिनियमंशंकते कथंतर्हीति पदस्यलक्षणयाहत्यावाक्यावायोर्थःसवाक्येनबोधयितुंशक्यते यःकयापिवृत्त्यापदेननबोध्यःसकथंवाक्येनबोधत्वदवगमीनवेत्तिस्फुरवदुःखेनचाविधिनिषेधाविस्फुर्क्तं नत्रननुकथमवगंतुंशक्यते दुरधिगमत्वस्योक्तत्वात्‌इत्येवमाशंक्यसत्यमेवमनवगात्यमहिम्नोवाङ्मनसागोचरत्वादविषयत्वेनैवज्ञानमितिदर्शयन्‌यदूर्ध्वंगार्गिदिवोयदर्वाक्‌पृथिव्यायदंतराद्यावापृथिवीइमेयद्भूतंभवच्चभविष्यच्चेत्यादिश्रुतिप्रतिपादितमपरिमितमहिमानमाह द्युपतयएवेति हेभगवन्‌ते अंतंद्युपतयः स्वर्गादिलोकपतयोब्रह्मादयोनययुः नप्रापुः नकुतः यदंतवद्वस्तुतत्किमपित्वंनभवासि आस्तांद्युपतयोनययुरितियद्यस्मात्त्वमपिआत्मनोंतंनयासिकुतस्त्वर्हिसर्वज्ञतासर्वशक्तितावाभत आह अनंततयाअनंताभावेन नहिशशविषाणाज्ञानंसार्वज्ञंतदप्राप्तिर्वाशक्तिवैभ

द्युपतयएवतेनययुरंतमनंततयात्वमपियदंतराडंनिचयाननुसावरणाः

वंतिहेति अनंतत्वमेवाह यदंतरेति यस्यतव अंतरामध्येनतु अहोसावरणाःउत्तरोत्तरदशगुणसमावरणयुक्ताः अंडनिचयाब्रह्मांडसमूहाः वांतिपरिभ्रमंति वयसाकालचक्रेणाखेरजांसिवसहएकदैवनतुपर्यायेणहियस्मादेवमतः श्रुतयस्त्वयिफलंतिनात्पर्यवृत्त्यापर्यवस्यंतिनतुसाक्षाद्वदंति अयमेतात्रानिनिसगुणस्यगुणानंत्यात्‌निर्गुणस्यचागोचरत्वात्‌ कथंतत्वंपदार्थेतात्पर्यमिति

नीयइत्यर्थः वस्तुस्वरूपबोधकानिद्विविधानिवाक्यानि विधिमुखानिनिषेधमुखानिच तत्ररात्रौबृहत्तरप्रकाशवान्‌शीतद्युतिमंडलश्चंद्रइतिचंद्रस्वरूपबोधने विधिमुखंवाक्यं गगनगज्योतिःपूर्णाकरोननक्षत्राणि नडिनश्चनइतिनिषेधमुखं तत्रविधिमुखवाक्ये पूर्वपक्षोक्तनियमंमंगीकरोति

तत्रविधीति निषेधमुखवाक्येनियमभंगमाह निषेधेति उच्चाकरनमादिपदैश्चंद्रोनो-च्यतेतिनिषेधवाक्यस्थपदार्थोनत्वानितथापिनिषेधवा
क्यसमुदायेनलक्षणयाबोध्यनइतितदुक्तनियमस्यभंगइत्यर्थः अन्यदेवेतिविदितात् ज्ञानविषयादन्यत्भिन्नं अथोअपिअविदितादज्ञानवि
षयादपिअधिअन्यदित्यर्थः अन्यत्रेति धर्माधर्मास्पृष्टंकृताकृतात् कार्यकारणात्भिन्नंयदित्यर्थः अन्यत्रभूताच्चभव्याच्चयतत्पश्यसितद्वदेति
श्रुतिशेषः नन्वत्रान्यादिपदमेवनह्यवाचकमस्तुतत्राह अस्थूलमित्यादि आदिना अन्हस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोवागनाकाशम
संगमरसमगंधमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनंतरमबाह्यमित्यादि अथातआदेशोनेतिनेतीत्यादीनिगृह्यंते
तत्रविधिमुखवाक्येभवेदयंनियमः पदार्थस्यैववाक्यार्थत्वमितिनिषेधमुखेतुनायंनियमइत्याह अनन्निरसनेनेति अन्यदे
यनहिविदिताद्यो अविदितादधि अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मात् अन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अस्थूलमनण्वित्यादिप्रकारेणलक्षण
याचनतत्वमसीत्यादयःपर्यवस्यंति नचवाच्यं

खइवरजांसिवांतिवयसासहयच्छ्रुतयस्त्वयिहिफलंत्यतन्निरसनेनभवन्निधनाः४१

निषेधैःशून्यमेवज्ञाप्यतइति यतोभवन्निधनाः भवनिलापिनिधनंभमाप्तियासांतास्तथा नहिनिरवधिर्निषेधःसंभवतिअ
तोवधिभूतेत्वयिफलंतीत्यर्थः ४१ द्युपतयोविदुरंतमनंतनेनच भवान्नगिरः श्रुतिमौलयः त्वयिफलंनियतोनम इत्यनोजय-
जयेतिभजेतवनत्पदम् २८ ६२ इतिवेदस्तुतेःश्रीधरीटीकासमाप्ता ६२ १ एवंनियमभंगाद्विधिमुखेष्वपि-
अखंडवाक्यलक्षणयापदार्थताभावेपिवाक्यबोध्यत्वंसंभवतीत्याशयेनाह लक्षणयातत्वमसीति लक्षणयेतिनिषेधमुखेष्वपिदृष्ट
व्यंएतद्धृदिप्रेतिश्लोकेउपपादितमित्यलं अंतर्यामीसर्वविन्दीननाथः श्रीमत्स्वामीविठ्ठलोदेवदेवः तेनैवाहंप्रेरितस्तत्रतत्रतंतंभाव
व्यक्तमाकार्षमित्थं १ नमीमांसाप्रवीणोहंनकाणादोक्तिपारगः पौर्वापर्यवानेकेषुश्रुतिभाष्याणिसर्वशः २ सम्यगेतानतनालो
च्याकुर्वव्याख्यांसुबोधिनीं श्रुतिस्तुतेःश्रीधरीयछनौतरक्षम्यतांबुधैः ३ इतिश्रीमदनंतोपाध्यायसूनुरिमांकृतिं कृत्वार्पयच्छ-
श्रीपदेकाशीनाथाभिधोद्विजः ४ इतिश्रीमदनंतोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचिताचेदस्तुतिश्रीधरीयटीकाव्याख्यासमाप्ता

लात् अतोनिवृत्तिः परिसंख्यैवकथंतर्हिव्यवस्थितिरित्युक्तं उच्यतेइत्यादिः पाठांतरंलेखकप्रमादः ननुविधिविषयेष्ववश्यानुष्ठेयत्वदर्शना सद्वृत्तिरेवोचितातत्कथंसिद्धांती छापिनीवृत्तिः संभवतीत्याशंकायामाह अयंभावः इति कथंतर्हिती परिसंख्याविध्यंगीकारेव्यवस्थिति पदोक्तनियमविधित्यागापत्त्याव्यवस्थितिपदेननियमविध्यंगीकारवैय्यर्थ्यमित्यर्थः उपलक्षणमेतत् परिसंख्याविध्यंगीकारेपिपरिसंख्यावि धिविषयेष्वाज्यभागाश्वरशनादानादिषु अवश्यानुष्ठेयत्वदर्शनात्सिधांतीष्टायाः निवृत्तेरसंभवेनपूर्वपक्षोक्तदोषनादवस्थ्यस्याप्युपलक्षणी यत्वात् दोषद्वयस्यापिपरिहारंप्रतिजानीते उच्यतइति स्वतंत्रःपरिसंख्याविधिः क्वापिनांगीक्रियतेकिंतुक्वचिदपूर्वविधिद्वारकःक्वचिन्निय

अयंभावः नायंनियमविधिरपिनित्यप्राप्तत्वात् अतोनिवृत्तिः परिसंख्यैव आसक्त्यवायामिषमद्यसेवासुनिवृत्तिरिष्टा कथंतर्हिव्यवस्थितिरित्युक्तं उच्यते नतावत्परिसंख्याविधिनाश्रुत्यानिवृत्तिरित्युच्यते तथासति स्वार्थत्यागप्राप्त बाधपरार्थकल्पनाचेतिदोषत्रयंस्यात् अतः क्वचित्प्राप्स्यतोप्यर्थस्यप्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वारान्यनिवृत्तिः-

व्यवस्थितिस्तेषुविवाहयज्ञसुराग्रहैरासुनिवृत्तिरिष्टा

फलतोभवति इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यत्ररशनालिंगतोगर्दभाश्वाभिधानीरशनाद्वारा प्राप्यतोमंत्रस्यापूर्वविधिद्वारापरिसंख्योच्यते

मविधिद्वारकइति प्रकृतेतुनियमविधिद्वारकः परिसंख्याविधिरिति विधिद्वयोक्तेरप्यविरोधेनस्वीकृतपरित्यागादुक्तदोषासंभवः अपूर्वविधि द्वारकपरिसंख्याविधावेवविधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वंनियमविधिद्वारकपरिसंख्यायांतुविधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वाभावात् अथवाप्रपक्षप्रापकस्य नित्यप्रापकस्यचप्रमाणस्यशाश्वतत्वेविधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वं तस्यानित्यत्वेतुनविधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वमिति सिद्धांतीष्टापिनिवृत्तिरुपिसंभ वतीतिदोषद्वयसमाधिरुच्यतेइत्यर्थः प्रतिज्ञातमर्थंसहेतुकंसोदाहरणंसप्रमाणंउपपादयितुमुपक्रमते नतावदित्यादिना परिसंख्या- विधिनेतिकर्तरितृतीया श्रुत्येतिकरणेसर्वत्रपरिसंख्याविधिनाश्रुत्याशब्देननान्यनिवृत्तिर्नोच्यते अन्यनिवृत्तिः शब्दार्थोनभवति किंतुअ र्थादेवस्मर्यते तथासतिशब्दतएवान्यनिवृत्तिप्रतिपादनांगीकारेसतीत्यर्थः स्वार्थत्यागइति इत्यश्वाभिधानीमादत्ते इतिपरिसंख्याविधिवा

क्ये अनेनमंत्रेणाश्वाभिधान्यादानंकर्त्तव्यमितिस्वार्थस्तत्राश्वाभिधानीमादत्ते इति वाक्यस्यानेनमंत्रेण गर्दभरशनादानंनकर्त्तव्यमितिशब्दांगीकारेअ
श्वाभिधान्यादानस्यस्वार्थस्यत्यागः विध्यपेक्षायाः परस्यनिषेधस्यार्थः गर्दभरशनादानंनकार्यमित्येवंरूपस्तस्यकल्पना लिंगांतररशनाद्वये स्यप्राप्त
स्यमंत्रस्यगर्दभरशनाग्रहणेबाधः इतिदोषत्रयंस्यादित्यर्थः तत्राद्यंदोषद्वयंशब्दविषयंतृतीयदोषोर्थविषयः फलतोन्यनिवृत्तिरितिपक्षेपिप्राप्त
बाधोस्त्येव तथापितस्यार्थिकत्वाद्वास्तविकप्राप्त्यभावाद्वानदोषः ततोदोषत्रयप्रसंगाभावायापूर्वविधिद्वारकोवापरिसंख्याविधिरंगीकार्यइत्याह अ
तः कल्पिताप्स्यतोपीति यथाप्राप्तस्यप्रापणमनर्थकमेवंविधिप्रवृत्तिक्षणेप्राप्तिरहितस्यविधिप्रवृत्त्युत्तरकाले प्राप्स्यतोपिप्रापणमनर्थकमितिदृष्टांतव्यंज
कमपिपदं श्रुतिर्हिविलंबितप्रवृत्तिकाल्लिंगात्पूर्वमेवप्रवर्तते श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यासुत्तरोत्तरापेक्षयापूर्वपूर्वस्यप्रथमंप्रवृत्तेः यथा-
ऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठतइत्यत्रैंद्रलिंगेनैंद्रोपस्थानेमंत्रवि नियोजनात्पूर्वमेवश्रुत्यागार्हपत्योपस्थानेइंद्रपदोपेतोमंत्रोविनियुज्यतएवमिमामगृभ्णन्
रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यत्रलिंगप्रवृत्तेः पूर्वमेवश्रुतिरश्वाभिधान्यादानेमंत्रंविनियुंक्ते श्रुतिप्रवृत्तिक्षणेलैंगिकविनियोगप्राप्त्यभावादपूर्व
विधिरयं एतदुभयभावेपिरशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिंगान्मंत्रोश्वरशनादानेप्राप्स्यति क्रतस्याव्यभिचारितफलस्यक्रतोः संबंधिनीरशना

यथोक्तंतंत्रवार्तिके अप्राप्तविधिरेवायं अतोमंत्रस्यनिश्चितः परिसंख्याफलेनोक्तानर्थविशेषः पुनः श्रुतेरिति १

पशुरज्जुं अगृभ्णन्नितिमंत्रार्थसत्वात् यथाबर्हिर्देवसदनंदामीतिमंत्रोविधिंविनैवबर्हिश्छेदनप्रकाशनसामर्थ्याल्लिंगादेवबर्हिर्लवनेप्राप्तोनितद्वत् प्र
तः प्राप्स्यतः प्रापणं अनर्थकमितिविधिवैयर्थ्यप्राप्तेरशनालिंगसामान्यादश्वरशनादानइवगर्दभरशनादानेपिमंत्रः प्राप्स्यति चयनेश्वरशनादान
स्येवगर्दभरशनादानस्याप्यनुष्ठेयमानत्वात् ततोगर्दभरशनादानेमंत्रनिवृत्तिर्विधेःफलमितिफलतो ऽन्यनिवृत्तिप्रयोजनो ऽपूर्वविधिद्वारकः परि
संख्याविधिः आज्यभागौयजतीत्यपि अपूर्वविधिद्वारापरिसंख्या उपदेशादतिदेशस्यविलंबितप्रवृत्त्या ऽज्यभागौयजतीतिविधिप्रवृत्ति क्षणेप्र
तिदेशादाज्यभागाद्यंगसमूहप्राप्त्यभावात् अत्रवार्तिकंप्रमाणयति अप्राप्तेति अतःश्रुतिप्रवृत्ति क्षणेलिंगप्राप्त्यभावादन्यनिवृत्तौशाब्दादि
दोषत्रयप्राप्तेश्चायमश्वाभिधानीविधिरपूर्वविधिरेवमंत्रस्यनिश्चितः परिसंख्यागर्दभरशनादानेमंत्रनिवृत्तिस्तुफलेनोक्तासूचिता ननुलिंगे-
नरशनासामान्येनविनियोग उक्तइति अश्वाभिधानीमादत्तइतिश्रुतेःपुनरश्वरशनारूपोविशेषउक्तः इत्यवगम्यते इत्यस्तु नतश्चश्रुत्या
लैंगिकविनियोगस्यबाधोन उपसंहारन्यायेनश्रौतलैंगविनियोगयोरेकवाक्यत्वसंभवात् उपसंहारोनामसामान्यप्राप्तस्यविशेषेसंकोचः
यथापुरोडाशंचतुर्धाकरोतिइतिपुरोडाशसामान्यप्राप्तंचतुर्धाकरणमाग्नेयंचतुर्धाकरोतीतिवाक्येनाग्नेयेसंकोच्यतेतेनवाक्यद्वयैकवाक्य

नानद्रूदत्रसंभवात् लिंगबाधेनगर्दभरशनानिवृत्तिफलकत्वंविधेर्नसंगच्छतेतत्राह नविशेषःपुनःश्रुतेरिति लिंगेनसामान्यतोऽवगम्यनेविशेष स्तुश्रुत्यैवेत्यवगम्यतेइति नवाच्यमित्यर्थः श्रौतविनियोगलक्षणोलिंगेनसामान्यविनियोगोक्तेरेवाभावेनउपसंहारन्यायवैलक्षण्यात् उपसंहारेहिप्रथमंसामा न्यंप्रवर्ततेपश्चाद्विशेषः प्रकृतेतुप्रथमंश्रुत्युक्तविशेषप्रवृत्तिः पश्चात्सामान्यलिंगबोधकप्रवृत्तिरितिनियमविधिद्वारापरिसंख्यामाह क्वचिदिति पंच नखभक्षणस्यरागतोनित्यप्राप्तत्वादपूर्वविधिर्न दोषत्रयदुष्टत्वाच्छाब्दीपरिसंख्यापिन ततःपक्षप्राप्त्यभावेपिपरिशेषान्नियमविधिः तस्यचाप्राप्तांश पूरणरूपफलाभावादितरनिवृत्तिःफलत्वेनकल्प्यते अतएवव्याकरणशास्त्रेसूत्रांतरैर्नित्यप्राप्तिविषयेआरभ्यमाणःसर्वोपि परिसंख्याविधिर्निय मविधित्वेनव्यवह्रियतेस्वार्थत्यागादिदोषत्रयपरिहारायचविधिमुखेनप्रवृत्तिःस्वीकृत्यनियमार्थएवैवकारगर्भितएवप्रायोवाक्यार्थोकारुउच्यते न तुनञ्गर्भितः अन्यथोभयप्राप्तौकर्मणीत्यादेःकर्मण्येवषष्ठीनिवृत्तिर्नोच्यते किंतुकर्मपदस्यकर्तरिलक्षणान्नञः अध्याहारंचकृत्वाकर्तरिषष्ठीनि त्येववृत्तिरुच्येत राजपुरुषादौचकृत्तद्धितसमासाश्चेतिप्रातिपदिकसंज्ञेनियमंयाश्चनसंगच्छेरन् नियमस्यनिषेधमुखेनप्रवृत्तौसमासग्रहण

क्वचित्तुरागतोनित्यप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणलक्षणस्यनियमफलस्याभावान्नियमविधिद्वाराफलतःपरिसंख्याभवति यथा–
चपंचपंचनखाभक्ष्याइतितथारागतोनित्यप्राप्तस्यव्यवायादेर्विवाहादिनियमेनाभ्यनुज्ञाद्वारापरिसंख्येति ननुयदिअभ्य–
नुज्ञामात्रमेनद्रूवेनर्हि ऋतुस्नातांतुयोभार्यांसन्निधौनोपगच्छति घोरायांभ्रूणहत्यायांपच्यतेनात्रसंशयइतिदोषश्रवणंनस्यात्

स्यवाक्येप्रातिपदिकसंज्ञानेत्यर्थकत्वेनराजपुरुषादौसंज्ञाविधायकत्वाभावात् तस्मात्पंचनखभक्षणादौनियमविधिद्वारकः परिसंख्याविधिर्व्याकर णशास्त्ररीत्यायुक्तइति यथापंचपंचेति पंचपंचनखाभक्ष्याब्रह्मक्षत्रेणराघव शशकःशल्लकोगोधाकूर्मःखड्गीचपंचमइतिपंचैवपंचनखाभ क्ष्याअर्थादितरेवानरादयोनभक्ष्याइति अत्रहिविधिविषयस्यपंचानांभक्षणस्यावश्यकत्वंन भक्षणाकरणेप्रायश्चित्ताभावात् किंतुपंचेतरभ- क्षणेप्रायश्चित्तं एवंव्यवायादेरावश्यकत्वाभावाद्भार्यागमनाद्यकरणेप्रायश्चित्तंनकिंतुपरदारगमनादौप्रायश्चित्तमितिप्रकृतेयोजयति तथेति एवंविधेयस्यावश्यकत्वानावश्यकत्वेबीजंस्थूलबुध्दिसमाधानायव्यंजयित्वैतदपिनसर्वव्यापके व्याकरण शास्त्रेनियमद्वारकपरिसंख्याविषयेष्व- वश्यानुष्ठेयत्वदर्शनात्तद्वदत्रापिअवश्यानुष्ठेयत्वमस्त्वितिगूढशंकांमनसिनिधायावश्यकत्वानावश्यकत्वेबीजांतरंव्यंजयन्नाह रागतइति नित्यवदितिच अयंभावः नात्रावश्यकानावश्यकत्वेऽपूर्वविधिद्वारकत्वनियमविधिद्वारकत्वेएवबीजं किंतुपक्षप्रापकस्यउभयोर्नित्यतः प्रापकस्यचप्रमाणस्यशाश्वतिकत्वाशाश्वतिकत्वेव्रीहीनवहंतीत्यादिनियमस्थलेपि तंदुलनिष्पत्त्याक्षेपकनित्यप्रवृत्तपुरोडाशादिविधिबलादेवावघातस्या ३०

वश्यानुष्ठानं नतुनियमविधिबलात् स्वतएवावघातेप्रवृत्तंप्रतिनियमविधिप्रवृत्त्ययोगात् एवंवेदाध्ययनादावपियोज्यं तथापरिसंख्यास्थ
लेपिरशनालिंगस्यातिदेशस्यनिर्त्येप्रवृत्तत्वात् बलादेवानुष्ठानंनतुपरिसंख्याविधिबलात् परिसंख्यायाःअन्यनिवृत्तौतात्पर्येणावश्यकत्वेनात्पर्या-
भावात् एवंव्याकरणशास्त्रेपिसामान्यविधीनांनित्यत्वादेवपरिसंख्याविषयेप्यवश्यानुष्ठेयत्वमूह्यं प्रकृतेतुयथापंचनखभक्षणादौनित्यतः प्राप
कस्यरागस्यकादाचित्कत्वेनशश्वत्प्रवृत्त्यभावात् रागसत्त्वेभक्षणं रागाभावेनभक्षणंइतिनविधेयस्यावश्यानुष्ठानं एवंस्त्रीसंगादौनित्यतःप्रवर्तकस्य
रागस्यशाश्वतिकत्वाभावात् रागसत्त्वेःवश्यानुष्ठानंविरागिणांतुनावश्यकत्वंएत स्त्र्यंजनपिवनित्यवत्प्राप्तस्येतिवतिप्रत्ययः रागस्यसर्वपुरुषेसर्वकालेचनि
यतत्वाभावेननित्यत्वाभावादिति एतामेवगूढांशंकांस्पष्टमाह नन्वित्यादि ना भ्रूणहत्यागर्भहत्या श्रवणंनस्यादिति दोषश्रवणान्नियमविधि
द्वारकपरिसंख्याविषयेपि अवश्यानुष्ठेयत्वं अस्त्वित्यर्थः समाधानंस्पष्टयति मनसिकामइति रागस्यैवमूलप्रवर्तकप्रमाणत्वान्नियमद्वारकपरि
नैषदेषः मनसिकामेसत्यपि तस्यामरुच्याद्वेषादिनायानामनुपगच्छतोदोषश्रवणोपपत्तेरितिसर्वमनवद्यं ११ ६७
संख्याविधेस्तुइतरनिवृत्तावेवतात्पर्येणावश्यानुष्ठानेतात्पर्याभावात् रागाभावेप्रवर्तकप्रमाणस्यैवाप्रवृत्त्यानुष्ठानाभावेदोषाभावोःयुक्तएव एव
मग्नीषोमीयादेः पशुद्रव्यकयागस्यसुरायुक्तसौत्रामण्यादेश्चविषयरागिणिपुरुषेंतःकरणशुद्ध्यभावात् विषयरागाभावेंतःकरणशुद्धिसि
द्ध्याकर्माधिकाराभावात् ज्ञानेभक्तौवाधिकारोसत्याज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानस्यैवावश्यकत्वाभावात् आमिषमद्यसेवयोरनावश्यकत्वं नत्वत्रज्योति
ष्टोमः कार्योमांसमात्रंनभक्षणीयमितितात्पर्येविधिवैगुण्यापातात् सुराग्रहस्यकलिवर्ज्यत्वात्कलौसौत्रामणिरेवनकार्यइतिकेचित् अन्येतुसौत्रा
मणिःकार्यःसुराग्रहस्थानेप्रतिनिधिः कार्यइत्याहुः ममतुश्लोकतात्पर्यएवंप्रतिभाति व्यवायादिषुरागतःप्राप्तत्वादपूर्वविधिर्न पक्षप्राप्त्यभा
वान्नियमोन दोषत्रयग्रस्तत्वादपूर्वनियमयोर्द्वारत्वासंभवाच्चपरिसंख्यापिन किंतुसामान्यप्राप्तस्यविशेषेसंकोचरूपःउपसंहारः तथाहि
यथापुरोडाशंचतुर्धाकरोतीतिपुरोडाशसामान्येप्राप्तंचतुर्धाकरणमाग्नेयंचतुर्धाकरोतीतिवाक्येनाग्नेयेसंकोच्यते नात्रनियमःपरिसंख्यावापि
मांसकेरुच्यते एवंरागतःपंचनखसामान्येप्राप्तंभक्षणंपंचपंचनखेषुसंकोच्यते परिसंख्योदाहरणंतुइत्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यादिकम
पूर्वविधिद्वारकमेकविधेयत्वात् स्त्रीसामान्येकालसामान्येचव्यवायःप्राप्तःऋतौभार्यायांचसंकोच्यतेएवमामिषसेवादावपियोज्यं तथाच
विधिबलात्प्राप्त्यभावेनरागतएवप्राप्तत्वेननिवृत्तिरेवविरागिणामिष्टेति इत्थमेतत्पक्षेश्लोकयोजना व्यवायादयोनित्याःरागतःप्राप्ताइति
तेषुचोदनाकोपिविधिर्नास्ति तर्हिऋतौभार्यामुपेयादित्यादेःकोर्थः तत्राह व्यवस्थितिरिति अव्यवस्थयासर्वत्ररागतःप्राप्तंव्यवायादि
कं तस्यविवाहयज्ञसुराग्रहैर्व्यवस्थाक्रियते उपसंहारापरनामासंकोचः क्रियतेइत्यर्थः तस्माद्विधेरभावान्मूलभूतप्रापकरागस्यदुर्व

लत्वाद्विचारेणापनोद्यत्वाच्चविरागिणांनिवृत्तिरेवेष्टानप्रवृत्तिरिति इतिश्रीमदनंतोपाध्यायसूरिसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितोलोके
व्यवायेति श्लोकटीकाप्रकाशः समाप्तः श्रीपांडुरंगः प्रसन्नोस्तु राक्षसाब्देच्चवैशाखेमासिषष्ठ्यांरवौशुभे श्रीकाशीनाथोपाध्यायैरचि
तः सुखबोधनः १ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

इतिएकादशस्कंधस्थलोकेव्यवायमिषेति श्लोकटीकाव्याख्या समाप्ता॰ ७

अथश्रीमद्भागवतस्यप्रथमश्लोकस्यश्रीधरीयटीकायाःव्याख्याप्रारंभः

श्रीशंवंदे श्रीगणेशायनमः श्रीरुक्मिणीसमेतंश्रीमद्विठ्ठलविभुंगुरुंस्वप्रभुः धीवाग्विलासहेतुंश्रितकामदुघांघ्रिसारसंवंदे १ श्रीभागवत
भिध्यर्थटीकादृष्टिरकारियैः श्रीधरस्वामीपादांस्तान्वंदेभक्त्यैकदर्शनान् २ श्रीमद्दशमस्कंधतोषणिसार संग्रहारंभेपुराणानांवेदचतुष्टय
व्याख्यानुभूतपंचमवेदरूपत्वंप्रमाणतोविस्तारेणोपपादितं ननएवज्ञातुमलमितिनेहदिनन्यते तत्रतावत्साकारब्रह्मभजनेनैव अभीप्सितच
तुर्वर्गसिद्धिरिति श्रीमद्भागवतसिद्धांतंसूचयन् निजेष्टदेवतानुस्मरणरूपंमंगलमाचरति वागीशेति सरस्वतीयस्यमुखेइत्यर्थः अथवाई
शाविधिनिषेधंजीवान् नियमयंतीवेदलक्षणावाक्यस्यमुखेइत्यर्थः अनेनतद्वदनानुस्मरणात् अपरविद्यावाभिर्ध्वनिता यदुरसिसं

श्रीगणेशायनमः श्रीपरमेहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदायभक्तजनमानसनिवासायश्रीरामाय
वागीशायस्यवदनेलक्ष्मीर्यस्यचवक्षसि यस्यास्तेहृदयेसंवित्तंनृसिंहमहंभजे १ ७ ७

धिष्ठात्रीश्रीः हेमरेखारूपेणास्ते इतिसच्चिन्मूर्तौभगवति चिज्जडभागाभावेनदेहदेहिभागसंभवेपियत्नवदनादिस्मरणात
इष्टसाधनसंपल्लाभसिद्धिः अनेनत्रिवर्गलाभः विद्यालक्ष्मीभ्यांहित्रिवर्गसिद्धिः यस्यहृदयेसंवित् परविद्या आस्ते इति त-
द्भजनाद्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानरूपपरविद्याप्राप्तिरितिमुक्तिसिद्धिः अत्रहृदयसंविदोरभेदात्पूर्ववद्व्यपदेशः तंनरसिंहमूर्तिंभगवंतंकी
र्तनभजनादिभिःसेवेचतुर्वर्गलाभायेत्यर्थः यावैसाधनसंपत्तिःपुरुषार्थचतुष्टये तयाविनातदाप्नोति नरोनारायणाश्रयः धर्मार्थ-
काममोक्षाख्यंयइच्छेच्छ्रेयआत्मनः एकंह्येवहरेस्तत्रकारणंपादसेवनमित्युक्तेः १ ७ ७

इदानींग्रंथप्रतिपाद्यदेवतांप्रणमति विश्वेति अत्रसर्गोविसर्गश्चस्थानंपोषणमूतयः मन्वंतरेशानुकथानिरोधोमुक्तिराश्रयइतिदशलक्षणानिलक्ष्यं
ते तानित्रयोविश्वसर्गविसर्गादिकर्तासपरमात्माश्रीकृष्णइत्येवंप्रकारेणदशमस्यआश्रयस्यसर्वाधारस्यपरमेश्वरस्यलक्षणानिसंपद्यंते तथाच
मुक्तिपर्यंतैर्नवभिर्लक्षणैर्बोधितंश्रीकृष्णंब्रह्मनमामीत्यर्थः कृष्णाख्यमित्याख्यापदेननामरूपवत्त्वोक्तावपिमायातत्कार्यस्पर्शरहितमित्याह परं
धामेति मुक्तप्राप्यमित्यर्थः इत्थमेववेत्ताचवेद्यंचपरंचधामेत्यत्रभाष्यकारैर्व्याख्यानं जगतोधामआश्रयइतिदशमलक्ष्यरूपतोपपादनं यद्वा
जगद्धामयस्येतिविश्वानुस्यूतत्वेनअंतर्यामिरूपता नमामेतिप्रार्थनायांप्राप्तकालेलोट् बहुवचनंतुअस्मदोद्वयोश्चेत्येकत्वेपिसाधु २ हरिह
रयोरभेदज्ञानान्निर्बाधेष्टसिद्धिरितिबोधयन्नेतौप्रणमति माधवेति ईशाइति इत्थंद्वयासंभवादभेदएवतयोःपर्यवस्यतीत्यर्थः नामरूप
दिभेदस्तुतत्तद्भक्तप्रीतिवशात्जातइतिभावः तदुक्तंतातचरणैः हरहर्योःप्रकृत्यैक्यंसाधनैक्यंतथापितौ प्रत्ययेभजनारुच्यासंप्राप्तौभिन्नरू
पतामिति व्याख्याअत्रहरिहरशब्दयोस्तदर्थभूतविष्णुशिवयोश्च प्रकृतिश्चिद्रूपतास्वभावोहृञ्हरणइतिधातुश्चसाधनंभजनादिकंकर्त्राध
र्थप्रत्ययगुणोत्पादनंच प्रत्ययःप्रतीतिः प्रत्ययसंज्ञकाविकाराकारौचरुचिःइच्छामेघश्यामकर्पूरगौरकांतिश्च रूपंचतुर्भुजपंचमुखत्व
विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् श्रीकृष्णाख्यंपरंधामजगद्धामनमामतत् २ माधवोमाधवावीशौसर्वसिद्धि-
विधायिनौ वंदेपरस्परात्मानौपरस्परनुतिप्रियौ ३ संप्रदायानुरोधेनपौर्वापर्यानुसारतः श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयंप्रतन्यते४
दि अकारांतेकारांतशब्दरूपंचयोज्यंभजतांनामसेविनां इच्छयाविकारादिप्रत्ययेकृतेसतीत्यन्वयः अयमर्थःभक्तानांप्रत्ययेप्रतीतौकांत्या-
भिन्नरूपतामितिच ३ विशेषद्वयविशिष्टग्रंथरचनांप्रतिजानीते समिति संप्रदायोब्रह्मादिपरंपरागतार्द्वैतादिरूपः तदनुवर्त्तनेपिपौ
र्वापर्यानुस्मरणमावश्यकं अन्यथाकृष्णस्तुभगवान्स्वयमित्यादिपूर्वापरवाक्यानालोचनेनअथाहमंशभागेनेत्यादावंशावतारत्वादिव्याख्या
नंस्यात् नहितथाव्याख्यानेप्यद्वैतसंप्रदायोहीयते मेदवादिभिरपिपौर्वापर्यमनुश्रीयते इतिसंप्रदायइत्युक्तं अथवासंप्रदायः श्रीम
द्भागवतव्याख्यानपद्धतिः सायथाभगवताब्रह्मणानारदंप्रति त्वमेतद्विपुलीकुर्वितिउक्त्वाउपदिष्टा यथाहरौभगवतिनृणांभक्तिर्भविष्यति
सर्वात्मन्यखिलाधारेइतिसंकल्प्यवर्णयेति हरिलीलाप्राधान्येनश्रीभागवतंवर्णयतुभक्तिरसविधानेनकेवलंतत्त्वमिति एवंचयथा
मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांइत्यादौप्रपद्यंतइत्यादिपदानांभगवदेकशरणाद्यर्थं विहायब्रह्मात्मैक्यज्ञानार्थतादिव्याख्यानंभगवत्पादैः
कृतं तथात्रभक्तिप्राधान्यविधायकवाक्यानांभक्तिरसविधानकंज्ञानादिप्राधान्यतयाव्याख्यानंनकर्तव्यमितिनिर्भ्रत्ब्रह्मणाव्याख्यानप
द्धतिर्विहिता अतएवनंदगोपकुमारायेत्यादौनंदयतीतिनंदः गावेदंपालयतीतिगोपः कुंभविद्यांमारयतीतिकुमारः नंदश्चासौगोप

श्चासौकुमारश्चेत्यर्थं श्रीभागवतंव्याचिकीर्षुः कश्चिद्दिपश्चिद्भगवतेंयनिवारिनइतिमहाजनप्रसिद्धिः तथाचब्रह्मोपदिष्टभक्तिप्राधान्य
संप्रदायानुरोधेनेत्यर्थः तदनुरोधेपिपौर्वापर्यानालोचनेपूर्वोक्तंश्रीकृष्णेअंशतयाव्याख्यानंमायाप्रतिबिंबत्वंमायिकविग्रहत्वंमध्वाद्य-
भिमतेनभेदादिव्याख्यानंचापिस्यात् स्वरसतःपौर्वापर्यालोचनेनतुनैतदितिपौर्वापर्यानुसारतइत्युक्तं भावार्थदीपिकेतिग्रंथनाम ४ स्वगर्वं
परिहरति क्वेति अत्रयद्यपीतिशेषः अणुनापयोनिधिमथनवत् अल्पमतेरियंप्रतिज्ञातार्थसिद्धिरसंभावितायद्यपीत्यर्थः ५ तत्सिद्धिंसंभा
वयति मूकमिति अत्रतथापीत्यादिः वाचामूकं अलंपर्याप्तंभूषितंवाकरोतीत्यर्थः लंघयतेइत्यत्रआत्मनेपदसाधुत्वायक्रियाफलस्यक
र्तृगामित्वयोजनायासोनकार्यः ततानसोपानपरंपरामिवेत्यादौकालिदासादिभिर्बहुशस्तन्मर्यादायाअनादृतत्वात् अत्रमाधवेतिगुरुना
मेतिसंप्रदायविदः तेनगुरुवंदनमपिफलितं ६ भक्तिभक्तभगवन्माहात्म्यप्रतिपादकं श्रीभागवतशास्त्रमेवश्रवणपठनपूजनवंदनादि
नासेवितं कामिमोक्षादिसकलपुरुषार्थप्रदंकिमुतभक्ताभक्तिर्भगवांश्चेतिव्यंजयितुंतथात्वेनश्रीमद्भागवतशास्त्रंवर्णयति श्रीमदिति श्री-
मद्भागवतमितिषडक्षरंनामयस्य श्रीमद्भागवतेमहामुनिकृतेइत्यादिषुमूले तथाव्यवहारात् भागवतमितिव्यवहारस्तुभामासत्येतिवत्पू

काहंमंदमतिःक्वेदंमंथनंक्षीरवारिधेः किंतत्रपरमाणुर्वैयत्रमज्जतिमंदरः ५ मूकंकरोतिवाचालंपंगुंलंघयतेगिरिम् यत्कृपातमहंवं
देपरमानंदमाधवम् ६ श्रीमद्भागवताभिधःसुरतरुस्तारांकुरःसज्जनिस्कंधैर्द्वादशभिस्ततःप्रविलसद्भक्त्यालवालोदयः द्वात्रिं
शत्त्रिशतंचयस्यविलसच्छाखाःसहस्राण्यलंपर्णान्यष्टदशोष्टदोऽतिसुलभोवर्वर्त्तिसर्वोपरि ७ ७ ७

र्वपदलोपात् तारःप्रणवः अंकुरोयस्य ॐ जन्माद्यस्येतिप्रणवोच्चारपूर्वकोत्यस्यारंभः केचित्तु ॐ नैमिषेनिमिषक्षेत्रेइत्यत्रप्रमाणंपठं
ति द्वात्रिंशच्चत्रयश्चशतानिचेतित्रिपदद्वंद्वः कपिंजलानालभेतेत्यत्रेवअनिर्धारितविशेषं बहुत्वंत्रित्वेपर्यवस्यति तेनपंचत्रिंशदधिक
शतत्रयसंख्याःशाखाइत्यर्थः समाहारोत्तरद्वंद्वेतुत्रिशतीतिस्यादितिवत्साहरणलीलारंभेप्रपंचितं एतेनाघासुरवधाद्यध्यायाभावाभिप्रा
यं द्वात्रिंशतदधिकस्यचिदुत्प्रेक्षितंप्रत्युक्तं हरिलिलाग्रंथेबोपदेवेन निरोधोदशमस्कंधेनवत्यध्यायईरितः इत्युपक्रम्य वधश्चवत्सबक
योस्तथाघासुरभोगिनः वत्सचोरब्रह्ममोहोब्रह्मणास्तवनंहरेरित्युक्तत्वेनतद्विरोधापत्तेः अष्टदशाचसहस्राणीतिपृथक्पदेनान्वयःसमासे
अष्टदशेतिस्यात् ७ परंपरमेश्वरमिति बिंबभूतमीश्वरमित्यर्थः तेनमायाप्रतिबिंबितेश्वरव्यावृत्तिः द्वेधात्रप्रक्रिया तत्राद्यायथा-
अविद्याप्रतिबिंबोजीवः मायाप्रतिबिंबईश्वरः सचउपाधिभूतमायायास्त्रिगुणत्वात्तत्तद्गुणविशिष्टमायाप्रतिबिंबभेदेनब्रह्मविष्णुशिवरू-
पः बिंबभूतस्तुपरमेश्वरोनिरुपाधिकंब्रह्मैवसचादिनारायणःश्रीकृष्णइत्यादिपदेनव्यवह्रीयते शिवपुराणादौत्वपराशिवादिपदैःसच ३२

स्वांशमायाप्रतिबिंबितेश्वरधर्मैः सृष्ट्यादिकर्तृत्वादिभिरभिलक्ष्यते द्वितीयपक्षे अविद्यामायाचएकैवतत्प्रतिबिंबोजीवः बिंबभूतंचैतन्यं ईश्वरोनिरुपाधिकाएवसगुणएवसृष्टिस्थितिप्रलयकर्तृत्वाद्यारोपितधर्मैर्भ्रान्ति ष्याद्यदिभेदव्यवहारभाक् बिंबत्वप्रतिबिंबत्वाभ्यामनाक्रांतं शुद्धचैतन्यंनिर्धर्मकब्रह्मेति अत्रशास्त्रेद्विविधाप्रक्रियोपलभ्यते सर्वथाएतत्शास्त्रपरमतात्पर्यगोचरोबिंबभूतःपरमेश्वरोनिर्गुणंब्र ह्मैवतत्राभिलक्ष्यमानगुणानांचिन्मयत्वेनप्रकृतिपरिणामभूतगुणाश्रयत्वाभावात् स्पष्टंचेदं मांभजंतिगुणाःसर्वे निर्गुणंनिरपेक्षकं सुहृदंप्रियमात्मानंसाम्यासंगादयोगुणाइत्यादौ लिङि विधिङि छांदसमिति ध्यैचिंतायामीत्यस्मा द्व्यत्ययोबहुलमितिसूत्रेणपरस्मैपदव्य- त्ययादात्मनेपदं छंदस्युभयथेत्युभयसंज्ञायांसार्वधातुकत्वात्सीयुटः सकारलोपः अर्धधातुकत्वाद्भवभावः बाहुलकात्ध्यायतेःसंप्रसार णंहलइतिदीर्घः इतिवैदिकप्रक्रियास्थसूत्रैःसाधनीयमित्यर्थः स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामिति यत्स्वरूपांतर्गतंसदितरव्यावृत्ततया लक्ष्यंबोधयति तत्स्वरूपलक्षणं यथागोःसास्नाशृंगादि यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वेनस्वरूपानंतर्गतंसत् यल्लक्ष्यंइतरव्यावृत्तंबोधयति

अथनानापुराणशास्त्रप्रबंधैश्चित्तप्रसत्तिमलभमानस्तत्रतत्रापरितुष्यन्नारदोपदेशतः श्रीमद्भगवद्गुणवर्णनप्रधानंभागवतशास्त्रंप्रा

जन्माद्यस्ययतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञःस्वराट् तेनेब्रह्महृदाय आदिकवयेमुह्यंतियत्सूरयः

रीप्सुर्वेदव्यासस्तत्प्रतिपाद्यपरदेवतानुस्मरणलक्षणंमंगलमाचरति जन्मादीति परंपरमेश्वरम् धीमहीतिध्यायतेर्लिङिछांद

संध्यायेमेत्यर्थः) ७२ ७२

तत्तटस्थलक्षणं यथागोविशेषस्याअलंकारविशेषादि देवदत्तगृहस्यकाकादिर्वाभिहतं सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मपरमेश्वरस्वरूपमेवसत् अस ज्जडदुःखप्रपंचव्यावृत्ततयाबोधयतीतिस्वरूपलक्षणंसंपद्यते जगज्जन्मादिकारणत्वंतुतटस्थलक्षणंनहितत्सर्वदास्तिप्रलयादिकालेतदभा वात् अतःस्वरूपानंतर्गतंसदाकाशादिव्यावृत्तमीश्वरंलक्षयतीतितटस्थलक्षणंतदाह तत्रस्वरूपेत्यादि सत्यपदंज्ञानानंदयोरुपलक्षणं भूतेंद्रियेति तमःसर्गः आकाशादिभूतपंचकं रजःसर्गः कर्मेंद्रियपंचकंप्राणपंचकंच सत्वसर्गः ज्ञानेंद्रियपंचकंअंतःकरणचतुष्टयंतत्त दिंद्रियाद्यधिष्ठातृदेवताश्चेतिविभागः उद्यमिति वारिणिसमुद्रजले दूरत्वदोषेणनीलशिलाबुद्धिः यथावासभायांजलेस्थलभ्रमोदुर्योधन स्यअंधकारस्थरज्जुरूपमृदिस्वदिरांगारभ्रमइत्यादि अत्रपक्षेअकारप्रश्लेषेणअमृषापदंसत्यवाचकंकृत्वासत्यवदितिसत्यसदृशो लाक्षणिकंकार्यंइतिगौरवंइत्यस्वरसादाह यद्वेति यत्रेत्यनेनेति यत्रशब्दस्याद्योर्जनादिभ्रमाधिष्ठानत्वंतत्रसर्वत्रावरणंदृष्टं इत्यस्वा त्याकाशादिभ्रमाधिष्ठानत्वोक्त्याउपाधिना शेषहेत्वज्ञानेनसंबंधः परमेश्वरस्यप्रतीयते तथाचअज्ञानसंबंधेनस्वानस्यात्परमेश्वरत्वं

अज्ञानसंबंधोहिसर्गाद्यकालेतदाश्रयत्वरूपोवाच्यः तदानींअज्ञानाश्रयाणांजीवानामभावादनस्तत्संबंधंवारयतीत्यर्थः महसास्वरूपज्ञानेन
कपटमज्ञानसंबंधादि अयंभावः अनावृतसंविद्रूपेबिंबभूतेईश्वरेअज्ञानाश्रयत्वासंभवात् अज्ञानविषयमात्रेणभ्रमाधिष्ठानता नचतावं
ताऐश्वर्यहानिः अज्ञानविषयेमण्यादौकपर्दिकाद्यारोपेपिस्वरूपप्रकाशादेर्बाधादर्शनात् सृष्टिप्राक्कालेपिअनादिजीवानांअज्ञानाश्रयाणां
सूक्ष्मरूपेणसत्वात्तत्काप्यनुपपत्तिरिति जन्माद्यस्येति तद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः जन्मस्थितिभंगंसमाहारःसमासार्थः समाहारेनपुंस
कत्वैकत्वयोः सत्वात् जन्मादीतिनपुंसकैकवचनं यत्तइतिपंचम्यर्थस्तसिल् निमित्तोपादानोभयपरः यस्मात्परमेश्वरात्कर्तुरुपादानाच्च
भवतीत्यर्थः यतइत्यव्ययनिर्देशेनकारणस्याविकृतत्वंध्वन्यते तत्रपरमेश्वरस्योभयविधकारणत्वेहेतुः अन्वयादिति यत्सत्वेयत्स
त्वत्वमन्वयः यदभावेयदभावोव्यतिरेकः यथामृदःकुलालस्यवासत्वेघटोत्पत्तिसत्वं तदभावेनदभावाधिकरणोनंत्वादौघटोत्पत्त्यभावइत्य
न्वयव्यतिरेकौप्रत्यक्षौ मृदादेःकारणत्वेघटादेःकार्यत्वेचमानंतथायत्रयत्रसद्रूपेणपरमेश्वरस्यसत्वंघटःसन्इतिप्रत्यक्षतोदृश्यते तत्र
कार्यत्वंयत्रखपुष्पादौतदभावः खपुष्पंसत् खपुष्पमस्तीत्यनुभवाभावात् तत्रकार्यत्वस्याभावइतिअन्वयव्यतिरेकौईश्वरस्यकारण
बहुवचनंशिष्याभिप्रायम् तमेवस्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति तत्रस्वरूपलक्षणंसत्यमिति सत्यत्वेहेतुःयत्रय

तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोयत्रत्रिसर्गोमृषाधाम्नास्वेनसदानिरस्तकुहकंसत्यंपरंधीमहि १

स्मिन्त्रयाणांमायागुणानांतमोरजःसत्वानांसर्गोभूतेंद्रियदेवतारूपः अमृषासत्यः ५ ६
त्वंजगतःकार्यत्वंचबोधयतइत्यर्थः अत्रार्थपदेनकार्यार्थकेन अन्वयग्रहाधिकरणमुपात्तं व्यतिरेकग्रहाधिकरणंखपुष्पादिकंतुव्यतिरे-
कार्थकादितरपदादाक्षेपलब्धमितिबोध्यं ननुमृदादिव्यतिरेकग्रहाधिकरणं तंत्वादिभावरूपंप्रसिद्धं खपुष्पादिकंत्वलीकमनुपाख्यंतस्य
कथंव्यतिरेकग्रहाधिकरणताइत्यपरितोषादाह यद्वेति अन्वयादिपदस्ययत्सत्वेइत्यादिरर्थः पारिभाषिकः तंविहाय अवयवार्थ
योगीयौगिकोर्थःपरिगृह्यतइत्यर्थः अनुवृत्तिस्तादात्म्येनप्रतीतिः व्यावृत्तिर्भेदः अर्थेषुकार्यकरणेषुकारणस्यानुवर्तमानत्वंका
र्यस्यव्यावृत्तत्वंचदृश्यतेतेनयदनुवर्तमानंतत्कारणं यद्व्यावृत्तंतत्कार्यमितिनिश्चेतव्यं सुवर्णादिकारणंहिकारणावस्थायांकटक
कुंडलादिकार्यंतुपरस्परंकारणावस्थायांचनानुवर्तते इदंसुवर्णंकुंडलंसुवर्णकटकंसुवर्णमितितादात्म्येनप्रतीयमानत्वात् कटक ३३
कुंडलादिकार्यंतुपरस्परंकारणावस्थायांचनानुवर्तते कुंडलेसुवर्णपिंडेचकटकादितादात्म्यप्रतीत्यभावात् अतःकुंडलंकटकंनसु

वर्णपिंडः कटकं नेत्येवं भेदेन प्रतीयमानत्वात् व्यावृत्तत्वं कार्यस्य एवं घटः सन् पटः सन् इति विश्वकार्येषु सद्रूपं ब्रह्मानुवर्तते घटादिकार्ये तु
पटादौ कार्ये सृष्ट्यग्रे कारणावस्थायां च नानुवर्तते सृष्टिप्राक्कालिकं ब्रह्म घटो न घटः पटो नेत्यादि भेदप्रतीतेः अतो व्यावृत्तत्वात् विश्वं कार्यं
सद्रूपं ब्रह्म कारणमिति भावः ननु सिद्धांते निमित्तोपादानत्वोभयविधकारणत्वं परमेश्वरस्येष्टं अनुवृत्तिश्चोपादानस्यैव मृदादेर्घटादौ दृश्य
ते न तु निमित्तस्य कर्तुः कुलालादेः अतोऽनुवृत्तिव्यावृत्तिहेतुना कार्यकारणभावसाधने परमेश्वरस्योपादानत्वमेव सिध्येत् न तु कर्तृत्वमपि
किं च पूर्वमीमांसकैः सृष्टिप्रलयानभ्युपगमात् जगतो जन्मादेरप्रसिद्धौ जन्मादिकारणत्वं कथं तटस्थलक्षणं स्यादित्याशंकायामाह यद्वा
सावयवत्वादन्वयेति अत्रान्वयेतरपदाभ्यां अन्वयव्याप्तिः व्यतिरेकव्याप्तिश्च गृह्यते तेनार्थेष्विति बहुवचनव्यंजितवस्तुपरिच्छेदस
हचारितसावयवत्वादिहेतोरध्याहारः सूच्यते तथा च अर्थेषु घटपटादिकार्येषु आत्मनि च गृहीतान्वयव्यतिरेकव्याप्तिकस्य सावयवत्वा
यत्सत्यं तथा मिथ्या सर्गोऽपि सत्यवत्प्रतीयते तं परं सत्यमित्यर्थः अत्र दृष्टांतः तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो व्यत्ययः अन्यस्मिन्नन्यावभा
सः स यथाधिष्ठानसत्तया सद्वत्प्रतीयत इत्यर्थः तत्र तेजसि वारिबुद्धिः मरीचितोये प्रसिद्धा मृदिकाचादौ वारिबुद्धिरित्यादि यथायथमू
ह्यम् यद्वा तस्यैव परमार्थसत्यत्वप्रतिपादनाय तदितरस्य मिथ्यात्वमुक्तम् यत्र मृषैवायं त्रिसर्गो न वस्तुतः सन्निति यत्रेत्यनेन प्र
तीतमुपाधिसंबंधं वारयति स्वेनैव धाम्ना महसा निरस्तं कुहकं कपटं यस्मिन् तम् तटस्थलक्षणमाह जन्मादीति अस्य विश्वस्य
जन्मस्थितिभंगा यतो भवंति तं धीमहीति तत्र हेतुः अन्वयादितरतश्चार्थेषु कार्येषु परमेश्वरस्य सद्रूपेणान्वयात् कार्येभ्य ईश्वरस्य पुष्पा-
दिभ्यस्तद्व्यतिरेकात् यद्वा अन्वयशब्देनानुवृत्तिरितरशब्देन व्यावृत्तिः अनुवृत्तत्वात्सद्रूपं ब्रह्म कारणम् मृत्सुवर्णादिवत् व्या
वृत्तत्वाद्विश्वं कार्यं घटकुंडलादिवदित्यर्थः यद्वा सावयवत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां यदस्य जन्मादि तत् यतो भवतीति संबंधः
दिहेतोरस्येति पदवाच्यजगति पक्षे परामर्शादिकारणसामग्रीबलाद्यज्जन्मादि निश्चितं तत् यतो भवति तं धीमहीत्यन्वयः तत्र हेतुपुरः
सरा व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः साध्याभावपुरःसरा व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः तथा च प्रयोगः इदं विश्वं जन्मादिमत्सावयवत्वात् यत्र यत्र सा
वयवत्वं घटपटादौ तत्र जन्मादिमत्वं —————— यत्र जन्मादिमत्वाभावः आत्मनि तत्र सावयवत्वाभावः तथा पृथिव्यादिजगतोऽपि साव-
यवत्वाज्जन्मादिमत्वसिद्धिः एवं परिच्छिन्नत्वदृश्यत्वादिहेतुस्वस्य व्याप्तिपक्षतादिकं बोध्यं एवं च अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिवदनुमानेन ज
गति जन्मादिकं प्रसाध्य तत्कारणत्वं उभयविधं परमेश्वरस्य श्रुत्यैव साधनीयमित्यभिप्रायः

तदाह तथाचश्रुतिरिति अन्वयव्याप्तिकमेव अनुमानं नव्यतिरेकव्याप्तिकंइति वेदांतिमतेव्यतिरेकपदेन अर्थापत्तिर्ग्राह्या तथा चसावयवत्वाद्यन्यथानुपपत्त्याचयज्जन्मादिसिध्यतितत् यतइत्यर्थः यतोनिमित्तोपादानरूपात्परमेश्वरात् भूतानिआकाशादीनि स्थूलशरीरांतानिजायंते जातानिसंतियेनजीवंतिपोषणपालनादिकंलभंते प्रयंतिनश्यंतिसंतियदभिसंविशंति यस्मिंस्तादात्म्येनप्रविशंतितद्ब्रह्मेतिश्रुत्यर्थः आदिपदेनसच्चत्यच्चाभवत् तदात्मानस्वयमकुरुतेत्यादिश्रुत्यंतरसंग्रहः ननुनेयंश्रुतिरीश्वरस्यजगदुपादानत्वादिपराचेतनद्रव्योपादानत्वादर्शनात् घटादिकार्येहिमृदाद्यचेतनोपादानकंदृश्यतेनेन मोहजडदुःखात्मकजगतः तत्सदृशंत्रिगुणंप्रधानमेवउपादानंयुक्तं पुरुषसन्निधानमात्रेणप्रधानंस्वयमेवजगदाकारेणभवति नतचकर्तुरीश्वरापेक्षातस्मात् यतःप्रधानात्भूतानिजायंते प्रधानमेवात्मानंजगदाकारेणकुरुते इत्येवंश्रुतिभिरपिप्रधानमेवजगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यतइतिशंकते नहीति सजगत्कर्तापरमेश्वरोलोकान् नुनिश्चितंसृजैसृष्टिंकरवाणिइतिऐक्षत आलोचितवान् ततः

तच्छ्रुत्यतोवाइमानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्याद्याःश्रुतयःस्मृतयश्चयतःसर्वाणिभूतानि
भवंत्यादियुगागमे यस्मिंश्चप्रलयंयांतिपुनरेवयुगक्षयइत्याद्याः तर्हिकिंप्रधानंजगत्कारणत्वात् ध्येयमभिप्रेतंनेत्या
ह अभिज्ञोयःतम् सऐक्षतलोकान्नुसृजाइति सइमांल्लोकानसृजतेतिश्रुतेः ईक्षतेर्नाशब्दमितिन्यायाच्च ६

सइमाँल्लोकान्सृष्टवान्इतिश्रुत्यर्थः जगत्कारणस्यईक्षणश्रवणाज्जडस्यप्रधानस्येक्षणासंभवात् श्रुतिभिश्चेतनमेवजगत्कारणंप्रतिपाद्यतेनप्रधानं जडमेवद्रव्योपादानंइत्यादिनियमः आरंभादिवादेदृष्टोनतुविवर्त्तवादेरज्ज्वादौसर्पादिभ्रमेजडरज्ज्वादेरपिसर्पादिचेतनत्वोपादानत्वादिदर्शनात् नविलक्षणत्वादिसूत्रैर्यथासतःपुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्संभवतीहविश्वमित्यादिश्रुत्याचजगद्विसदृशस्यैवेश्वरस्योपादानत्वसंभवोक्तेश्चेतिभावः विस्तरोत्राकरेद्रष्टव्यः न्यायःश्रुत्यर्थनिर्णायकःसूत्रसमुदायः तत्रेक्षतेर्नाशब्दमितिशारीरकमीमांसायांआदितःपंचमाधिकरणेसिद्धांतसूत्रं अस्यार्थः नसांख्याभिमतंप्रधानंजगत्कारणमितिप्रतिज्ञा तत्रअशब्दमितिहेतुगर्भविशेषणं अशब्दत्वात् वेदशब्दाप्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः कुतोवेदशब्दाप्रतिपाद्यत्वंइतिशंकामाह ईक्षतेरिति सईक्षतेत्यादिश्रुतिषुजगत्कारणस्येक्षणश्रवणादीक्षणंचजडेप्रधानेनसंभवतीतिवेदशब्दाप्रतिपाद्यमतोनकारणमिति न्यायोक्तिः ईक्षणश्रुतिरपिकथंचित्प्रधानेयोज्येतेत्यादिशंकानिकरनिरासाय नन्वीश्वरस्यकर्तृत्वादिकंवैषम्यादिदोषाप्रसंगार्थंजीवकर्मापेक्षंतान्यजीवश्च ३४

धर्मादिकर्मणां कर्तोपादानश्चेतिकर्मद्वारेश्वरस्यसृष्ट्यादिप्रयोजकत्वेनजगदुभयविधकारणत्वंपर्यवस्यति लोकेजयकर्तृयोधप्रयोजके
नेनृव्यवहारदर्शनात् तथाचजीवोध्येयःस्यादितिशंकते नहिजीवइति समाधत्ते नेत्याहेत्यादि अविद्याहतज्ञानैश्वर्यस्यजीवस्यध्याने
फलाभावात् नित्यालुप्तज्ञानादिरूपंधीमहीतिभावः ननुसमष्टिजीवस्यहिरण्यगर्भस्यअनाहतज्ञानैश्वर्यश्रुतेःसध्येयोस्त्वितिशंकते नहि
किमिति अग्रेव्यष्टिजीवोपाधिकभौतिकसृष्टेः पूर्वंहिरण्यगर्भःसमुत्पन्नःजातःसन्भूतस्यजीवादिसंघस्यैकःपतिरासीदित्यादिश्रुत्यर्थः
अत्रैश्वर्यस्यान्यतःप्राप्त्यश्रवणात् तन्निदानस्यज्ञानस्यापितथात्वावगतेरनाहतत्वमितिभावः आदिकवयेब्रह्मणइति तत्रनानाविधस्लो
कैस्तत्स्वरूपस्यैवेदंप्रकाशितवान् इतिव्यंजयितुंकविपदं तत्स्तोत्राणांनिर्दोषत्वायादीति यइति यःपरमेश्वरःपूर्वंमहाकल्पादौब्रह्मा
णंविदधातिउत्पादयति दैनंदिनकल्पादौतुसुप्तंप्रबोधयति यश्चतस्मैब्रह्मणेवेदान्प्रहिणोतिददातितद्बुद्धौप्रकाशयतीत्यर्थः उभय

तर्हिजीवःस्यान्नेत्याह स्वराट्स्वेनैवराजतेयःतंस्वतःसिद्धज्ञानवानित्यर्थः तर्हिकिंब्रह्मा हिरण्यगर्भःसमवर्ततताग्रेभूतस्यजातःपति
रेकआसीदितिश्रुतेः नेत्याह तेनइति आदिकवयेब्रह्मणेऽपिब्रह्मवेदंयःतेनेप्रकाशितवान् योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदां
श्चप्रहिणोतितस्मै तंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्यइतिश्रुतेः ननुब्रह्मणोऽन्यतोवेदाध्ययनमप्रसिद्धम् स
त्यम् तत्तुतदामनसैवतेने अनेनबुद्धिवृत्तिप्रवर्तकत्वेनगायत्र्यर्थोदर्शितः वक्ष्यतिहि प्रचोदितायेनपुरासरस्वतीवितन्वता
ऽजस्यसतींस्मृतिंहृदिस्वलक्षणाप्रादुरभूत्किलास्यतःसमेऋषीणामृषभःप्रसीदतामितिननुब्रह्मास्वयमेवस्फुरत्प्रतिबुद्ध
न्यायेनवेदमुपलभतांनेत्याहयद्यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोऽपिमुह्यंतीति तस्मात्ब्रह्मणोऽपिपराधीनज्ञानत्वात्स्वतःसिद्धज्ञानःपरमेश्वरएव
जगत्कारणम् ५ ५ ५ १ त्रभूतार्थेलट् तंदेवंस्वप्रकाशंआत्माकारबुद्धौप्रकाशतइति प्र

त्यबुद्धिप्रकाशंतत्वमस्यादिवाक्योत्थधीवृत्तिव्याप्तमित्यर्थः यद्वाआत्मज्ञानप्रदंहप्रसिद्धंमुमुक्षुरहंशरणंप्रपद्येतदेकशरणोभवामीत्यैति
श्चितमित्यर्थः अनेनपरापरविद्याप्रदत्वं मनसैवेति मनस्येवप्रकाशितवान् ससम्यगर्थंतृतीयामनसियथावेदस्फूर्तिस्यात्तथामनोवृत्तिं
प्रवर्तयामासेत्यर्थः गायत्र्यर्थस्तुतृतीयपादार्थः अतएवतृतीयपादस्थस्ययइत्यस्यात्रवाक्येप्रयोगः भगवताब्रह्मणोहृदिप्रथमंप्रका
शितोवेदस्तन्मुखतःप्रादुर्भूतइत्यर्थंस्पष्टयितुंद्वितीयस्कंधस्यश्लोकमाह प्रचोदितेति पुराकल्पादौअजस्यब्रह्मणोहृदिसतींसृष्टिवि
षयांस्मृतिंवितन्वताविस्तारयतायेनभगवताप्रेरितावेदवाणीतस्यास्यतोमुखतःकिलप्रादुर्भूतास्त्वानिशिक्षादियुक्तानिलक्षणानिय
स्याःसाऋषीणांज्ञानप्रदानांश्रेष्ठइतितदर्थः न्यायेनेति लोकेश्रुतिप्रसिद्धोर्थइहन्यायपदाभिधः यथापूर्वेगुराचार्याद्वेदमधीत्यस्फु

स्वापरेद्युःप्रबुद्धःगुरुनिरपेक्षएववेदंपठतितद्वद्दैनंदिनकल्पेतु महाकल्पादौतुजातिस्मरवद्. दृष्टविशेषात्कल्पांतरानुष्ठितकर्मोपासन
बललब्धब्रह्मत्वाधिकारःकल्पांतरस्थवेदंस्मरतित्यर्थः सूरयोधिकारिणोब्रह्मादयोपि मुह्यंतीति पूर्वोक्तस्मृतिपुराणबलात्ब्रह्मणः
कल्पादौवेदादिविषयेमोहोनिश्चीयते तेनस्कसप्रबुद्धन्यायस्यजातिस्मरत्वकल्पनस्यचबाधइत्यर्थः पूर्वपक्षोक्तहिरण्यगर्भश्रुतौतु
श्रुत्यंतरोक्तापरमेश्वरात्ज्ञानादिप्राप्तिरुपसंहर्तव्येतिभावः उक्तश्लोकार्थंनिगमयति अतएवेत्यादिना अतएवपरमार्थसत्यइति
गायत्र्याप्रारंभेणेति सर्वगायत्रीमंत्राव्यभिचारिधीमहीतिपदंसंवलितगायत्र्यर्थेनप्रारंभेणेत्यर्थः वक्ष्यमाणलक्षणवाक्येष्वपिइत्थ
मेवगायत्रीपदार्थोबोध्यः वेदप्रसिद्धचतुर्विंशत्यक्षरत्रिपादछंदसाप्रारंभइतित्वर्थोगायत्र्याचसमारंभइत्यादेर्नयुक्तःचतुर्लक्षपुराणग्रं
थेसपादलक्षभारतेचाष्टादशस्मृतिषुचचतुर्वेदैकगोचरनादृशात्रिपदछंदोविशेषस्यक्वाप्यदर्शनेनएकस्मिन्नेवपुराणेतत्संभवत्वापादान
स्यात्यंतासंभवोक्तित्वात्गायत्र्यर्थताचास्यश्लोकस्येत्थंसवितृपदंजगत्प्रसवकारणपरंतदर्थोजन्माद्यस्ययतइतिअनेनोच्यते पालना-

अतएवसत्यः असतः सत्ताप्रदत्वाच्चपरमार्थसत्यःसर्वज्ञत्वेनचनिरस्तकुहकः तंधीमहीतिगायत्र्याप्रारंभेणचगायत्र्याख्य
ब्रह्मविद्यारूपमेतत्पुराणमितिदर्शितम् यथोक्तंमत्स्यपुराणेपुराणदानप्रस्तावे यत्राधिकृत्यगायत्रींवर्ण्यतेधर्मविस्तरः वृत्रा-
सुरवधोपेतंतद्भागवतमिष्यते लिखित्वातच्चयोदद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् प्रौष्ठपद्यांपौर्णमास्यांसयातिपरमंपदम् अष्टाद
शसहस्राणिपुराणंतत्प्रकीर्तितम् ७ ७ ७ ७ दिव्क्रीडार्थकदेवपदार्थोप्यनेनैव जन्मादिइत्यादि

पदेनपालनादिग्रहणात्वरेण्यपदार्थःपरपदेन परत्वोपपादकानिसत्यादिपदानिगर्भपदार्थोधामपदेनधीमहीपदंस्वरूपेणैव तृतीय-
पादार्थःतेनेब्रह्महृदेत्यादिनासमष्टिहिरण्यगर्भबुद्धिप्रेरकत्वोक्तौसर्वव्यष्टिबुद्धिप्रेरकत्वस्यार्थादुक्तिसिद्धेरितिगायत्रीमंत्रेणगायत्रीप
देनवाआख्यायते याब्रह्मविद्यासारूप्यतेप्रतिपाद्यतेयेनेतितद्रूपंप्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदविवक्षयाविद्यास्वरूपमेववाश्रीम
द्भागवतमित्यर्थः अत्रब्रह्मविद्यापदेनसगुणनिर्गुणविद्ययोर्ग्रहणं गायत्रीमंत्रेणहिशक्तिवृत्त्यासगुणब्रह्मणोलक्षण यानिर्गुणस्य
चप्रतिपादनेनतत्समानार्थकस्यास्यतदुभयार्थकत्वात् श्रीभागवतस्यगायत्र्याप्रारंभः नत्वप्रभृ तीति चास्यपुराणस्यलक्षणा-
नीत्यत्रपुराणवाक्यानिप्रमाणयति यथोक्तमित्यादिना गायत्र्यर्थमधिकृत्यारभ्यधर्मस्यधर्मः प्रोज्झितकैतवइत्युक्तलक्षणभाग
वतधर्मादेर्विस्तरोवृत्रासुरवधश्चवर्ण्यते यत्रतदष्टादशसाहस्रंपुराणंभागवतमितिमात्स्यार्थः पुराणांतरेवामनपुराणेहयग्रीवब्रह्मविद्येतिहयग्रीवे
णाश्वशिरोयुक्तेनदधिचिमुनिनाप्रवर्तितानारायणवर्मोख्याब्रह्मविद्यावृत्रवधसाहचर्यादिनाग्राह्याइतिसंदर्भिण्यां ननुलक्षणंअ

तुलसैवदानश्रवणादिविधानंयुक्तं भगवताप्रोक्तंभागवतंभगवतइदंप्रतिपादकंभागवतंइतिसमास्यंयैवभागवतपदार्थज्ञानसंभवादित्याशंका-
यामाह अतएवेति लक्षणोक्तिपूर्वकंदानपठणादिविधानादेवेत्यर्थः अयंभावः लक्षणोक्तिंविनाभागवतंदद्यादित्येवंदानादिवि-
धानेएवंचकारभगवान्व्यासः कृपणवत्सलइतिउक्त्याभगवद्व्यासप्रणीतत्वेनपुराणमात्रस्यभागवतत्वसंभवात् श्रीविष्णुशिव
योर्द्वयोरपिभगवत्त्वेनतत्प्रतिपादकविष्णुशिवपुराणादेरपिभागवतत्वसंभवाच्चनसामंजस्येनपदार्थनिर्णयः तथाचभागव
तंनामान्यत्शिवविष्णुपुराणादिकमेवस्यात् इत्यतिव्याप्तिशंकास्यात् लक्षणोक्तौतुयथोक्तलक्षणलक्षितंश्रीशुकपरीक्षि
त्संवादरूपं द्वादशस्कंधात्मकंश्रीभागवतमितिविशेषनिर्णयेननशंकनीयं शंकितुंयोग्यंनभवति सर्वत्रलक्षणोक्तेरतिव्या-

पुराणांतरेचग्रंथोष्टादशसाहस्त्रोद्वादशस्कंधसंमितःहयग्रीवब्रह्मविद्यायत्रवृत्रवधस्तथा गायत्र्याचसमारंभस्तद्वैभागवतंविदुः ७.

प्त्यादिनिरासार्थायाःसत्वात् इत्यपिनशंकनीयंइत्यपि ब्रह्मविद्यारूपत्वोक्त्या कर्मविद्यावन्मुमुक्षुभिरसेव्यमित्यपिनशंकनीयं
इतिबोध्यते आलयमित्यादौमुक्तादिसेव्यत्वस्यवक्ष्यमाणत्वाच्चेतिसद्भिर्विभावनीयं तथाचगारुडेएतत्प्रशंसा अर्थोयंब्रह्मसू
त्राणांभारतार्थविनिर्णयः गायत्रीभाष्यभूतोसौवेदार्थपरिबृंहितः पुराणानांसामरूपःसाक्षाद्भगवतोदितः ग्रंथोष्टादशसा
हस्त्रः श्रीमद्भागवताभिधः इत्यत्रब्रह्मसूत्रार्थत्वात् ब्रह्मविद्यारूपत्वंव्यंजितं वेदेषुसामवत् पुराणेषुश्रेष्ठत्वात् सामरूपत्वंक
सौयेनविभाषितोयमित्युपसंहारात् साक्षाद्भगवदुक्तत्वं तथाचसाक्षाद्भगवताप्रोक्तंभागवतमितिनिरुक्त्यायोगरूढोयंभागव
तशब्दोनकेवलंयौगिकः ७ ७ ७ ७ ७

इतिनविष्णुराणादौभागवतत्वं ग्रथोष्टादशसाहस्त्रइति इत्यष्टादशसाहस्त्रगणनाप्रकारः दीर्घवृत्तगद्यानुष्टुप्छंदः समूहेग्रंथेद्वात्रिं
शदक्षरात्मिकानुष्टुप्परिमाणेनगणनायांपंचोनद्विशत्युत्तरषोडशसहस्त्रसंख्या १६१९५ संपद्यते उवाचमंत्राः सप्तत्यधिकद्वाद
शशतसंख्याकाः १२ ७० अर्धश्लोकाः शतद्वयसंख्या २०० इतिश्रीमद्भागवतेऽमुकस्कंधेप्रथमादिरध्यायइतिवाक्यानामपि-
श्रीमद्व्यासविरचितत्वेनग्रंथसंख्यांतर्गतत्वेनतत्संख्या ३२५ पंचविंशदुत्तरत्रिशती संकलनयाऽष्टादशसाहस्त्रसंख्या १८०००
संपत्तिः यद्वाचंडीसप्तशतीन्यायेनमंत्रविभागेनापिइयंसंख्यासंभाव्यते तथाहि अनुष्टुप्श्लोकगद्यार्यारूपमंत्राः एकादशसहस्त्रा
णिद्विसप्तत्युत्तरेद्विशतीच ११२७२ दीर्घवृत्तश्लोकानांषट्पंचाशदधिकसप्तविंशतिशतसंख्याकानामर्धकानिमंत्राः द्वादशाधिकसार्ध
पंचसहस्त्राणि ५५१२ अनुष्टुबर्धकानिएकादशाधिकद्विशती २११ उवाचमंत्राणांसप्तत्यधिकद्वादशशतसंख्यानांमध्येपंचषष्ठ्यु
त्तरद्विशतानामनुवादरूपाणांपुरोवादशेषतयातावतोविहायावशिष्टाउवाचमंत्राः पंचोत्तरसहस्त्रं १००५ संकलनयाष्टादशसहस्त्रा
णि १८००० आपाततएवंव्याख्या तेनतत्तदध्यायेषु तत्तन्मंत्रगणनयासंख्योनाधिक्यसंकलनमूह्यंहेमाद्रिप्रभृति
धर्मशास्त्रग्रंथेषुकालखंडादौकलिंसभाजयंत्यार्याइत्यादिश्रीभागवतवचनोदाहरणेनकलिधर्मादिनिर्णयात् कर्मकांडार्थोप्यत्रोक्तं

पद्मपुराणे अंबरीषंप्रतिगौतमोक्तिः अंबरीषशुकप्रोक्तंनित्यंभागवतंशृणु पठस्वस्वमुखे
नापि यदीच्छसिभवक्षयमिति अतएवेदंभागवतमन्यवदित्यपिनशंकनीयम् १ ७

इत्ययरूपत्वेनसकलवेदादिसाररूपत्वं सर्ववेदेतिहासानां सारंसारंसमुद्धृतमिति वक्ष्यमाणत्वाच्च किंचमुमुक्षूपकारायहेमाद्रि
प्रेरितेन बोपदेवेनकृतेमुक्ताफलग्रंथेपुराणांतरंविहायश्रीभागवतश्लोकानामेवोदाहरणात् श्रीभागवतस्यैवमोक्षैकफलकत्वेनमुमु
क्षुभिरवश्यसेव्यत्वंव्यज्यते तथाचग्रंथांतेतत्पद्यं विद्वद्धनेशशिष्येणभिषक्केशवसूनुना हेमाद्रिर्बोपदेवेनमुक्ताफलमचीकरत्इ
ति अतएवस्वाम्युदाहृते अंबरीषशुकप्रोक्तंनित्यंभागवतंशृणु इतिवाक्ये यदीच्छसिभवक्षयमित्युक्तं अत्रशुकप्रोक्तमितिविशे
षणेनविष्णुपुराणादीनांयोगवृत्त्याभागवतत्वनिरासः किंचयोगवृत्त्यापुराणांतरस्यापिभागवतत्वेहेमाद्रिमाधवादिभिः मधुसूदन
स्वामिकमलाकरभट्टानंतदेवपर्यंतैर्महानिबंधकारैर्निरूपपदंभागवतपदंउच्चार्यैतस्यैवपुराणस्यवचांसिनोदाह्रियेरन् किंत्व
न्यभागवतव्यावर्तकविशेषणमुपादीयेत् भागवतइत्युक्त्वा अन्यपुराणवाक्यमपिउदाह्रियेत नचैवंक्वाप्युपलभ्यते तस्मात्इदमेव ३६

भागवतं नविष्णुपुराणादियत्तु शारीरकमीमांसायांभागवतमत निरसनं तद्धयग्रीवपंचरात्रेणगणितनंत्रभागवताख्यतंत्रमेतस्यैवेतित
त्रैवस्पष्टं वासनाभाष्यसंबंधोक्तिविद्वत्कामधेनुहत्तुमच्छ्राध्यनत्वभावार्थदीपिकापरमहंसप्रियाशुकहार्दमनोहरातोषणीसंदर्भिण्या
दयष्टीकाग्रंथाः विल्वकृत्वाचार्यगौडाचार्यवल्लभाचार्यविजयध्वजाचार्यादिभिः कृताबहुतराविराजंते तथापिश्रीधरस्वामिकृतटीका
याभगवत्प्रियत्वेनसर्वसंमतत्वात् सर्वदेशेप्रसिद्धत्वाच्च तामेवव्याख्यातुमुद्यतामहे एवंनिराकारब्रह्मपरतयाव्याख्यातंपद्यंसाकारश्री
कृष्णपरब्रह्मतयापिव्याख्यायते कृष्णलीलायाअत्रप्राधान्येनप्रतिपादनात् ग्रंथप्रतिपाद्यस्यच ग्रंथाद्येपद्येवर्णनावश्यकत्वात् तत्रपरंपू
र्णावतारतयांशावतारेभ्यः उत्कृष्टंश्रीकृष्णंधीमहीत्यन्वयः अस्यस्वरूपलक्षणमाह धाम्नास्वेनेति आत्मीयेनमथुराख्येनधाम्नास्थानेन
तन्निवासिनांसदानिरस्तकुहकं मायाकार्यसंसारलक्षणंयेनतं लीलामाह जन्माद्यस्येति आद्यस्यजन्मादिविकाररहितस्यापिजन्मअथवा
रः यतः यत्रवसुदेवगृहेसम्यगभ्यर्थेतनसिद्धस्तस्मात् इतरतश्चइतरत्रनंदगृहेपियोन्वयात् अन्वगच्छदिति परेणैवयइतिपदेनअन्वयः
कस्माद्धेतोरन्वगात्तत्राह अर्थेषुकंसवंचनादिप्रयोजनेषु अभिज्ञइति यद्वाबाललीलारासलीलादिलोकोत्तरविलासरूपेष्वर्थेषु अभिज्ञ
स्तादृशार्थसंपादननिपुणइत्यर्थः ततःस्वराट् स्वैर्गोकुलवासिगोपालादिभिरेवराजतइति गोपलीलस्याप्याहतेश्वर्यमाह तेनेइतियोब्रह्म
णेब्रह्मणेविस्मापयितुंहृदासंकल्पमात्रेणब्रह्मसत्यज्ञानानंतानंदमात्रैकरसमूर्तिमयंवत्सवत्सपालादिरूपंवैभवंविस्तारितवान् यत्र
सूरयोबलरामचतुर्मुखादयोमुह्यंतितत्वंज्ञातुंनशक्नुवंतियद्वायत्लौकिकालौकिकतादृशलीलाभिः सूरयोलीलातत्वज्ञाः भक्ताःमुह्यंति
प्रेमातिशयोदये नविवशाभवंतियद्दिव्यनरत्वाप्यन्वेषीति यत्तयोर्लीलाभ्यस्तेजोवारिमृदांयथायथावत्विनिमयोभवति ननु
त्वादिकांत्याचंद्रादेर्निस्तेजस्त्वंतन्निकटवस्तूनांततेजसाचंद्राधिकतेजोवत्वं वेणुवादनादिर्ललयावारिणः कठिनत्वंमृदःपाषाणादे
र्द्रवत्वंइति यत्रश्रीकृष्णोनिमित्तेसतित्रिसर्गः त्रिषुगोकुलमथुराद्वारवतिपुरेषुसर्गः गोपालराधिकादेरक्रूरोद्धवादेः रुक्मिण्यादेश्च
प्रादुर्भावः अमृषासत्यः तेषांगोलोकवैकुंठादिवासित्वेनतादृग्ग्रहणांभगवदवतारतुल्यत्वादिति १ ६७ ६७

इतिश्रीमद्भागवतप्रथमश्लोकस्यश्रीधरीयटीकायाः काशीनाथोपाध्यायकृताव्याख्यासमाप्ता हेंपुस्तकमुंबईंतरू

ग्णाशास्त्रीगुर्जरयांचेग्रंथप्रकाशकछापखान्यांतछापिलें शके१७८४ फाल्गुनशु०१ गुरुवार

॥ इतिश्रीवेदस्तुतेः श्रीधरीयटीकायाःसुबोधिनी ॥
॥ व्याख्यासमाप्ता ॥